

महिला आणि पुरुषांमधील अंतर स्पष्ट करण्याचे काम लिंगभावाची संकल्पना करते. समाजाने तयार केलेली स्त्रीची प्रतिमा आणि निसर्गाने नव्हे तर समाजाने घडवलेला स्त्री-पुरुषांचा स्वभाव याला आजच्या परिभाषेत 'लिंगभाव' असे म्हणतात. वास्तविक पाहता लिंगभावाचे आधार नैसर्गिक नसून सामाजिक स्वरूपाचे आहेत. आकांक्षा, हक्क व कर्तव्ये, दर्जा व भूमिका, वर्तन प्रकार इत्यादी बाबतीत भेद निर्माण केलेला आहे. काही बांड्या अर्धम समाजाचा अपवाद वगळता जगातील बहुतेक समाज हे पुरुष प्रधान स्वरूपाचे असून या समाजामध्ये स्त्रियांच्या तुलनेत पुरुषांना अनेक हक्क, विशेषाधिकार, स्वातंत्र्य, सवलती व संधी दिलेल्या आहेत. याउलट स्त्रियांना या सर्व बाबींपासून वंचित ठेवलेले दिसून येते. म्हणूनच समाजात पुरुषांचे स्थान व दर्जा उच्च तर स्त्रियांचा स्थान व दर्जा कनिष्ठ मानला जातो. त्यामुळेच सर्वच समाजात स्त्री-पुरुष विषमता निर्माण झालेली आहे.

* **Ann Oakley (अॅने ओकले)** : यांच्या मते, "लिंगभाव विषमतेचा संबंध संस्कृतीशी असतो आणि त्यामुळे स्त्री-पुरुषांचे सामाजिक

याचाच अर्थ समाज व संस्कृतीच्या आधारे खऱ्या स्वरूपात लिंगभेदाची भूमिका उरविली जाते. आपण जन्मापासून या भूमिकेचे पालन करतो व त्याला आत्मसात करतो. त्यामुळे समाज, संस्कृती व सामाजिकरणाच्या माध्यमातून लिंगभाव विषमता अधिक दृढ होते जाते.

*** अभ्यास विषयाचे महत्त्व :**

लिंग असमानता स्त्रियांचे प्रश्न आणि त्यावरील उपाययोजना या विषयाचा अभ्यास करत असतांना आपणास असे दिसते की] भारतामध्ये जात, वर्ग, धर्म, पितृसत्ता, लिंगभेद, वंश वा मुख्य कारणामुळे व त्या अनुषंगाने असलेल्या सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्यामध्ये स्त्रियांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, भावनात्मक व शारीरिक अशा सर्वच पातळ्यांवरती भेदभावचाला व त्या सोबतच घडणाऱ्या हिंसेला सामोरे जावे लागते. स्त्रिया वेगवेगळ्या क्षेत्रात पुढे येत असल्या तरी देखील समाजातील बालविवाहाचे प्रमाण, स्त्रियांविरुद्ध वाढता हिंसाचार, रोजगारांभमुख व व्यावसायिक शिक्षणातील मुलींचे अत्याच्य प्रमाण, सर्वच बाबतीत सामाजिक नित्यमूल्यांची दृष्टणी भूमिका, समाजात सार्वत्रिक दिसून येणारा पुरुष प्रधान दृष्टीकोन आज एकाविसाव्या शतकातही प्रकर्षाने दिसून येत आहे

*** लिंगभेद असमानतेची कारणे :**

- 1) दारिद्र्य, गरिबी आणि शिक्षणाचा अभाव या गोष्टी समाजात लिंग-असमानता निर्माण करण्यास कारणीभूत आहेत.
- 2) महिलांना समान किंवा त्यापेक्षा जास्त कामासाठी समान वेतन मिळत नाही तर त्यांना कमी कोशल्याच्या नोकऱ्या दिल्या जातात. त्यासाठी कमी वेतन दिले जाते हे एक लिंगाच्या आधारे असमानतेचे प्रमुख कारण बनले.
- 3) मुलगी शिक्षित करणे, आजही चाईट गुंतवणुक म्हणून समाजात पाहिले जाते. कारण तिचे लग्न होणार आहे एक दिवस तिचे पितृत्व घर सोडले जाईल. अशा विचारांमुळे समाजात स्त्री व पुरुष यांच्यामध्ये भेद निर्माण होत आहे.
- 4) भारतीय समाजाला पितृसत्ताक पध्दत लागलेली एक कोड आहे. कारण त्यामध्ये सामाजिक संरचना आणि पध्दतीची एक प्रणाली आहे. ज्यात पुरुष वर्चस्व ठेवतात, अत्याचार करतात आणि स्त्रियांचे शोषण करतात.
- 5) पूर्वीपासून चालत आलेल्या सामाजिक प्रथेनुसार मुलगी आपल्या बाल्यांच्या ताब्यात असणे आवश्यक आहे. लग्न झाल्यावर ती आपल्या घरीच्या ताब्यात असली पाहिजे आणि वृद्ध अवस्थेत तिच्या मुलांच्या ताब्यात असणे आवश्यक आहे हे एक लिंगभेदाचे प्रमुख कारण असल्याचे दिसते.

*** स्त्री विषयक प्रश्न :**

- 1) लिंगभेदाचा विचार करता स्त्रियांची समाजातील असुरक्षितता वाढत असल्याचे दिसते. कारण लिंगभेदाच्या या व्यवस्थात्मक रचनेत कुटुंबातगत घरात, ओळखीच्या नातेवाईकांकडून मोठ्या प्रमाणात स्त्रियांवर हिंसाचार होताना दिसून येते.
- 2) प्राचीन कालखंडापासून हुंडा ही अर्निष्ठ प्रथा भारतीय समाजात अस्तित्वात असलेली दिसून येते. या हुंडाप्रथेच्या विकृत रूपाच्या परिणामी हुंडा बळीच्या घटना घडतात. ही लिंग असमानतेची समस्या आहे असे दिसून येते.
- 3) लिंग असमानतेमुळे कुटुंबात महिलांना विविध शारीरिक उल्लास सामोरे जावे लागते. त्यात मारहाण, शारीरिक दुखापत करणे, वेदना देणे, मार देणे यामधून स्त्रीच्या मनामध्ये भिती निर्माण केली जाते. तिचा कुटुंबात उल्लास करून होन वागणूक दिली जाते.
- 4) लिंग असमानतेमुळे समाजात पुरुषांकडून स्त्रियांवर लैंगिक अत्याचाराच्या घटना घडतांना दिसतात. त्यामध्ये अश्लील फोटो काढणे, विविध हावभाव, स्त्रीची बदनामी करणे यासारख्या कृत्यास स्त्रीस सामोरे जावे लागते.
- 5) पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे आजही स्त्रियांना समाजात वेगवेगळ्या वस्तुच्या उपभोगापासून वंचित ठेऊन त्यांना चांगले बस्त्र न पुरवणे, नोकरी करण्यास मज्जाव करणे, पैसे खर्च करण्यास परवानगी न देणे अशा अनेक आर्थिक वस्तुच्या उपभोगापासून लिंग असमानतेमुळे दूर ठेऊन त्यांच्यावर एक प्रकारचा आर्थिक अत्याचार केला जातो.
- 6) आजही समाजामध्ये लिंग असमानतेतून विविध शासकीय, निमशासकीय, खाजगी कार्यालयांमध्ये आणि कारखानदारी व्यवसायांमध्ये स्त्री-पुरुष यांच्यामध्ये वर्चस्व प्रस्थापित करण्यासाठी लिंगभेद झाल्याचे दिसून येते.
- 7) आज विविध क्षेत्रात स्त्रिया उल्लेखनीय कामगिरी करतांना दिसत आहेत असे कुठलेही क्षेत्र नाही की, जिथे स्त्रिया आपल्याला दिसून येत नाहीत. त्यामध्ये माहिती तंत्रज्ञान, विज्ञान, कला, क्रीडा, गिवांरोहण, संरक्षण, समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण यामध्ये स्त्रिया काम करत असल्या तरी आजही समाजामध्ये लिंग असमानतेमुळे त्यांचे वर्चस्व कमी करण्यास पुरुषप्रधान संस्कृती पुढे असल्याचे दिसते.

*** स्त्रियांना समाजात समान दर्जा मिळावा यासाठी तयार करण्यात आलेले घटनात्मक कायदे :**

- 1) मती अटकाव अधिनियम -१९८८

- २) हुंडा बंदी कायदा अधिनियम-६१
- ३) आंतरजातीय किंवा आंतरधर्मीय विवाह करण्याचा विवाहित जोडप्यांना योग्य दर्जा देण्यासाठी विशेष विवाह कायदा अधिनियम-१९५.
- ४) कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम २००५ व नियम २००६ संपूर्ण भारतात २६ ऑक्टोबर २००६ मध्ये लागू करण्यात आला.

**भारतीय दंड संहिता (आय.पी.सी.) च्या अंतर्गत सन २०१० ते २०१४
स्त्रियांच्या विरोधात घडलेल्या गुन्हांचा तपशील**

अ.क्र.	गुन्हाचे स्वरूप	२०१०	२०११	२०१२	२०१३	२०१४
१.	हुंडावळीचे गुन्हे	८३९१	८६१८	८२३३	८०८३	८४५५
२.	सासरच्या कुटुंबियांकडून होणाऱ्या उळाचे गुन्हे	९४०४१	९९१३५	१०६५२७	११८८६६	१२२८७७
३.	बलात्काराचे गुन्हे	२२१७२	२४२०६	२४९२३	३३७०७	३६७३५
वर्षानिहाय महिलांवर होणाऱ्या गुन्हांची टक्केवारी		९.६	९.४	१०.२	११.२	११.४

*** लिंग असमानता कमी करण्यासाठी उपाययोजना :**

- १) स्त्रियांचा सर्वांगीण विकास व सक्षमकरणासाठी प्रागतिक दृष्टीकोन रुजविणे व स्त्री आणि पुरुष यांचे परस्पर संबंध अधिक सलोख्याचे व निकोप व्हावेत यासाठी प्रयत्न करणे.
- २) राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि नागरी क्षेत्रांमध्ये स्त्री-पुरुषांना समानतेने सर्व मानवी अधिकार आणि मूलभूत स्वातंत्र्य मिळवून देणे.
- ३) स्त्रियांना आरोग्य, सर्व स्तरातील गुणात्मक शिक्षण, कॉरअर आणि व्यावसायिक मार्गदर्शन, रोजगार, समानवेतन, आरोग्य आणि सुरक्षितता, सामाजिक सुरक्षा आणि सार्वजनिक कार्यालये यामध्ये प्रवेशाची समान संधी मिळाली पाहिजे.
- ४) स्त्रियां विरुद्धच्या सर्व प्रकारच्या विषमतांच्या निमूलनासाठी न्याय व्यवस्थेचे बळकटीकरण करणे आवश्यक आहे.
- ५) स्त्री-पुरुष जन्मदर समान ठेवण्यासाठी प्रभावी उपाययोजना करणे.
- ६) शासनाच्या सर्व स्तरावरील निर्णय प्राक्रियेत समाजातील सर्व महिलांच्या हिताचे व हक्काचे संवर्धन करण्यासाठी प्रयत्न करणे.
- ७) स्त्रियांवर अन्याय होणाऱ्या अनिष्ट प्रत्येकासून त्यांची मुक्तता होण्यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाययोजना करणे.
- ८) समाजाच्या मुख्य प्रवाहातून बाहेर फेकल्या गेलेल्या एकल स्त्रिया, देवदासी, देहाविक्री करणाऱ्या महिला, लोक कलावंत महिला यांच्या पुनर्वसनासाठी प्रयत्न करणे.
- ९) विषमतामूलक सामाजिक संरचनेमुळे अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती/विमुक्त जाती व भटक्या जमाती आणि अल्पसंख्यांक समुदायातील महिलांवर होणारा अन्याय दूर करण्यासाठी विशेष प्रयत्न करणे.
- १०) असंधाटित क्षेत्रात कायंदा असलेल्या स्त्रियांच्या हक्कांसाठी व संरक्षणासाठी प्रयत्न करणे.

*** संदर्भ ग्रंथ :**

- [१] स्त्री अभ्यास विषयाचे महत्त्व- डॉ. साविता बाँहर.
- [२] समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका-डॉ. सौंदगे टी.पी.
- [३] भारतातील सामाजिक समस्या- रा.ज. लांटे.
- [४] आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या-डॉ. दिलीप खैरनार.
- [५] भारताच्या विघटनात्मक समस्या-डॉ. दा.धो. काचोळे.
- [६] भारतीय सामाजिक समस्या-भांडरकर, शब्यौर, पालकर.
- [७] स्त्री अभ्यास क्षेत्र आव्हाने आणि शक्यता-विद्युत भागवत.
- [८] लिंगभाव समजून घेताना-अनुवाद श्रुती लांबे.
- [९] संकेत स्थळे.

NAAC 'A' Grade

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA

Kada, Tq. Ashti, Dist. Beed - 414202 (MS)

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

Sponsored

NATIONAL CONFERENCE

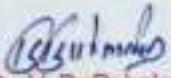
On

"Rural Women Problems and Social Development"

(RWPSD-2020)

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs. Pokale S.M. of
Lokmanya Tilak Mahavidyalaya Wadwari Participated/
Presented research paper entitled ग्रामीण स्त्रियांच्या मूलभूत समस्या आणि
उपाय योजना during the national conference on Rural
Women Problems and Social Development organized by department of Sociology, Anandrao Dhonde
Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Dist. Beed under the auspices of Dr. Babasaheb Ambedkar
Marathwada University Aurangabad on 14th February 2020.

Dr. V. D. Pokale
Convener

Dr. H. G. Vidhate
Principal

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad &
M.S.P. Mandal's

Balbhim Arts, Science & Commerce College, Beed.(MS)

NAAC Reaccredited 'A' Grade | College with potential for Excellence | UGC Mentor College Under PARAMARSHI

ONE DAY NATIONAL LEVEL SEMINAR

on

The Current Issues in Social Sciences in India (CISSI - 2020)

Organized By

Department of Social Sciences

7th March 2020

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs. श्री. पोळडे सुधीर भाणिकराव

of लोकमान्य टिळक महाविद्यालय वडवणी has actively participated in One Day National Level Seminar

on 'The Current Issues in Social Sciences in India' (CISSI - 2020), organized by department of Social Sciences,

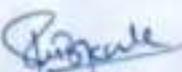
Balbhim Arts, Science & Commerce College, Beed (MS) held on 7th March 2020. He/She delivered a Key Note

Address / a Resource talk / Chaired a session/ Presented a Paper entitled जगतिकीकरण आणि शेतकऱ्यांच्या

आत्महत्या एक अभ्यास

Dr. G.A. Mohite
Vice Principal

Dr. S.S. Undare
Vice Principal & IQAC Coordinator

Dr. R.K. Kale
Organizing Secretary

Dr. B.D. Kokate
VC Principal & Chief Organizer

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

ISSN 2319-8648

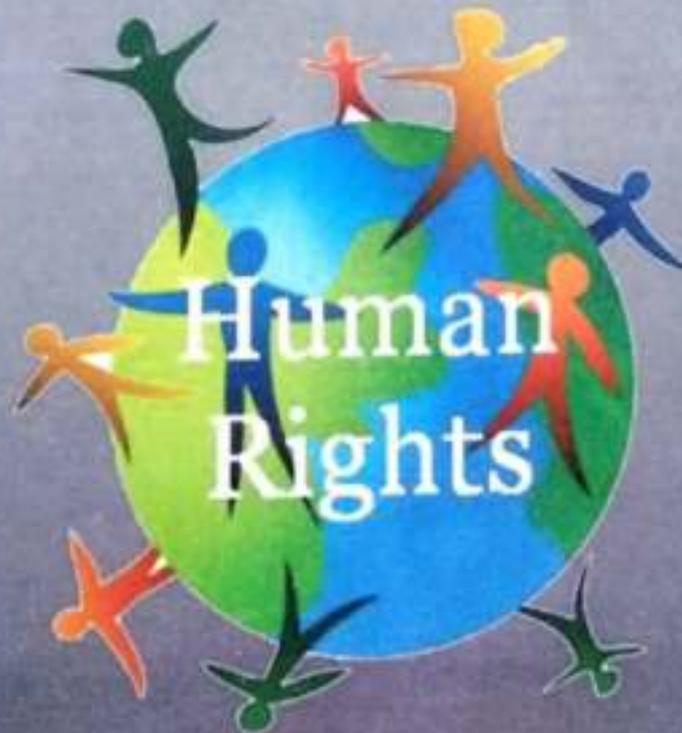
Impact Factor - 7.139

Indexed (SJIF)

November 2020 Special Issue-29 Vol. I

Human Rights

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editor
Principal Dr. Kishan Pawar

54. सामाजिक न्यायसाठी मानवी हक्काची आवश्यकता प्रा.धिमधिमे किरणकुमार मोहन	152
55. मानवी हक्क आणि बालकांची समस्या - एक समाजशास्त्रीय चिंतन प्रा.डॉ. यादव घोडके	154
56. "स्त्रीविरोधी हिंसाचार आणि मानवी हक्क" डॉ. ज्ञानोबा विठ्ठलराव पडोळे	157
57. मानवी हक्क : १९४२ च्या चळवळीचे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान प्रा.राजकुमार ज्ञानोबा चाटे	160
58. "धार्मिक हिंसाचार, आतंकवाद आणि मानवी हक्क" प्रा. डॉ.घापाळ एम.टी.	163
59. मानवी हक्क आणि महिला संरक्षण डॉ. विठ्ठल भिमराव मातकर	165
60. मानवी हक्क आणि दहशतवाद समस्या प्रा. डॉ. चव्हाण सुखदेव गोविंदराव	168
61. मानव अधिकार आणि सामाजिक न्याय डॉ. फूलचंद सलामपूर	170
62. "मानवी अधिकार आणि सामाजिक न्याय" डॉ. सुनंदा एकनाथराव आहिर	171
63. "मानव अधिकार आणि नवतवादी चळवळीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास" डॉ. तांदळे एम.एम.	174
64. "मानवी हक्क व संरक्षण " प्रा. डॉ. विजय पोकळे	176
65. सामाजिक न्याय आणि मानवी अधिकार प्रा. गायकवाड प्रभाकर काशिनाथ	178
66. भारतातील मानवी हक्काचे उल्लंघन एक अभ्यास प्रा. पोपळघट आर. एम.	180
67. "मानवी हक्क आणि महिला हिंसाचार" प्रा. आर.बी. काळे	183
68. मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय प्रा. डॉ. विनोद बी. खेडकर	186
69. मानवी हक्क व बालकामगार निर्मूलनाचे उपाय: समाजशास्त्रीय अभ्यास प्रा. पोकळे एम.एम.	189
70. भारतातील प्रादेशीक विकासातील असमतोल आणि मानवी अधिकार प्रा.डॉ.विकास चांगदेव शिन्धारे	192

मानवी हक्क व बालकामगार निर्मुलनाचे उपाय: समाजशास्त्रीय अभ्यास

डॉ. चोखळे एस.एच.
सामाजिक विभाग, लोकमान्य टिळक महाविद्यालय, बडवणी ता. बडवणी जि. बीड

सारांश :

मानवी हक्क म्हणजे अशा प्रकारचा अधिकार की, व्यक्ती कोणत्याही जाती, धर्म, वंश, लिंग, भाषा व राष्ट्रचा असो त्यास माणूस मानून ते निर्माण व अधिकार प्राप्त झाले आहेत. त्या अधिकारस कोणत्याही प्रकारच्या राज्याला किंवा समाजाला नाकारता येत नाही. त्यामुळे मानवी हक्काचा महत्त्व आहे. म्हणून १० डिसेंबर १९४८ हा जागतिक मानवी हक्क दिन मानरा केला जातो. पण बालकांना शिक्षणाचे विचार बाळाचे स्वातंत्र्य देण्याचेच नाही त्यांना फुलकट, मळकट कपड्यावर होटेल, टाचे, कारखाने अशा विविध व्यवसाय जिथे भौतिक औलावा नाही, मूला नाही, मन्मान नाही. अशा ठिकाणी आपली गरज भागविण्यासाठी काम करावे लागते. आपण ज्यांना देशाचे उज्वल भविष्य म्हणतो ते जवळीक व अशा आपल्या मूलभूत हक्कासून वंचित आहेत.

प्रस्तावना :

भारताने समकालीन सामाजिक समस्यांमध्ये बालकामगारांची संख्या ही १९७० नंतर खूप मोठ्या प्रमाणात जाणवू लागली. त्यात नैतिक, शारीरिक, मानसिक उच्च मोठ्या प्रमाणात होते. औद्योगिक क्रांतीमुळे म्हणजे अठराव्या शतकापूर्वी बालकामगारांचे समस्या नव्हती. औद्योगिक क्रांतीच्या प्रारंभासून म्हणजे इ.स. १७६० नंतर प्रथम इंग्लंडमध्ये मोठ्या संख्येने कुळना होतावरून हाकलून लावण्यात आले आणि तेथे तेथे धुवणे घालण्यात आले. त्यामुळे हजारो कुटुंबे बेकार होऊन रस्त्यावर आले. याच वेळी इंग्लंडमध्ये निरनिराळ्या उद्योगांचे कारखाने उभे वू लागले. त्यामुळे बेकार कुटुंबांना मिळेल त्या मजुरीवर जास्त वेळ काम करणाऱ्या पाळी आले. तसेच कुटुंबाच्या अल्पत काम उत्पादनामुळे त्यांना मूलाही काम करणे भाग पडले आणि फक्त बालकामगारांचे समस्या निर्माण झाली आणि मानवी हक्काची गरज व्यक्त करण्याची परिस्थिती बर्याच निर्माण झाली.

मानव हा समाजशील प्राणी आहे. मानव आणि समाज एकमेकांच्या गरजा भागविताने त्यानुसार शारीरिक, मानसिक, सामाजिक आणि नैतिक गरज या मूलभूत बाबी आहेत. त्यात बालकांचा विचार केला तर असे दिसता येते की, नोव्हेंबर १९८९ मध्ये ३० व्या वर्षीपण दिने बाल हक्क जाहीरनामा सर्वांमते स्वीकृत केला गेला आणि सप्टेंबर १८९० रोजी तो प्रत्यक्षात अंमलात आला. त्यात जीवित्याचा हक्क राष्ट्रीयत्वाचा हक्क, औद्योगिकीचा हक्क, बालमजुरीचा शांतताविरोधी हक्क, कौटुंबिक वातावरणाचा हक्क शिक्षणाचा हक्क इत्यादींचा समावेश आहे. सर्व मानवी हक्क असतात आणि सर्वजण ते उपभोगू शकतात. तरी देखील मानवी समाजाले बालकामगार असुरक्षित आहे. मानवाच्या बाबते त्यांनाही मानवी हक्क, स्वातंत्र्य आहे, पण समाजशील प्रवाल गटाकडून त्यांच्या हक्काची पायमल्ली केली जाते. त्याचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे. म्हणून मानवी हक्क व बालकामगार निर्मुलनाचे उपाय समाजशास्त्रीय अभ्यास हा विषय मी शोध निबंधामाठी घेतला आहे.

मानवी हक्क :

मानवी हक्काची संकल्पना नैसर्गिक विधी या संकल्पनेचे अपत्य आहे. जन्मनेच माणूस काही हक्क घेऊन येतो. त्या गृहितकृत्यावर या हक्काची मांडणी करण्यात येते ही संकल्पना ष्टीक व रोमन तसेच ख्रिस्ती तत्वज्ञानात विचारकेली मांडली आहे. त्यासाठी फ्रान्सची राज्यक्रांती आणि त्यानंतर व्यक्ती स्वातंत्र्याचा व नागरिकांच्या हक्काचा जाहीरनामा हा एक महत्त्वाचा टप्पा होता. फ्रान्समधील क्रांतीच्या मार्गे मानवी हक्कांची प्रेरणा होती. अमेरिकन स्वातंत्र्याचा व संविधानाची ही तीच, प्रेरणा होती. पुढे भारताच्या संविधानात अंतर्भूत झालेल्या मूलभूत अधिकारांपैकी तीच प्रेरणा होती. मानवी हक्क हे जागतिक असून सर्वाना समान असतात. त्यात जीवनाधिकार (Right of Life) यात्नापासून मुक्ता (Freedom from Torture) गुलागिरीपासून मुक्ता (Freedom from Slavery) इत्यादी असे असले तरी भारतीय समाजाले बाल कामगारांच्या प्रश्नाचे उच्च रूप धारण केले आहे ही परिस्थिती आपल्याला स्पष्टपणे ज्ञातवै.

बालकामगार :

“बालकामगार म्हणजे ज्या कामगाराचे वय १४ वर्षांच्या अत असते अशा बालकाले बालकामगार म्हटले जाते.” म्हणजे काढाची बाण ज्यांच्या जीविताला धोका असतो अशी कामे करणारी आपवर्षीन मुले हीच. अंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेचे बालकामगार म्हणजे अशी बाण ज्यांचे व्यक्ती की निष्कार अकाली प्रौढत्व लादले जाते. त्यांच्या शारीरिक आणि नैतिक असतांचा विचार न करता कामे घेतल्यावर काढाची कामे करण्याची सक्ती केली जाते. तसेच संयुक्तराष्ट्र संघाच्या बालकामगार विषयक समितीने असे प्रतिपादन केले आहे की, बाल हा लोकसज्जील असा घटक नवला अल्प वंश देवून काढाची कामे करावयास भाग पाडले जाते. तो बालकामगार होय. त्याचप्रमाणे भारतीय संविधानात कलम क्र. २४ मध्ये कारखान्यात किंवा धोकादायक ठिकाणी काम करणाऱ्या वयाच्या १४ वर्षांच्यातील व्यक्ती म्हणजे बालकामगार होय.

अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये :

- 1) भारतीय बालकामगार समस्यांच्या स्वरूपाचे अध्ययन करणे.
 - 2) बालकामगार समस्या निर्मुलनासाठी भारत सरकारने घेतलेल्या घटनात्मक तरतुदी व विविध कायदे यांचे अध्ययन करणे.
 - 3) मानवी हक्क व बालकामगार यांचा आढावा घेणे.
- गुंतक :
- 1) बालकामगार समस्या मूलागुंतीची बनली आहे.
 - 2) बालकामगार संदर्भात मानवी हक्काचा विचार होत नाही.
 - 3) बालकामगार समस्यांच्या संदर्भात करण्यात आलेल्या कायद्यांचा निर्मुलनासाठी संघा प्रमाणात उपभोग घेत नाही.

*** अभ्यासाचे महत्व :**

संयुक्त राष्ट्र परिषदेने स्वीकृत केलेल्या नागरी, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक अधिकारांच्या आंतरराष्ट्रीय जाहिरनाम्यानुसार भारतीय बेट सरकारने मान्य केलेले सर्व अधिकार ज्यांना कायद्याने मान्यता दिली आहे असे सर्व अधिकार म्हणजे मानवी हक्क होय. यात बालकामगारांचा सुध्दा समावेश होतो. तरी पण भारतीय समाजातील बालकामगार समस्यांचा आढावा घेतल्यास असे लक्षात येते की भारतात बालकामगार समस्यांचे संदर्भात शासकीय, अशासकीय पातळीवर खूप प्रयत्न झाले, पण त्याला पाहिले तेवढे परा मिळाले नाही. मान्य मानवी हक्क व बालकामगार निर्मूलनाचे उपाय समाजशास्त्रीय अभ्यास हा विषय महत्त्वाचा आहे.

*** संशोधन पध्दती :**

प्रस्तुत शोधनिबंधाची मांडणी ही दुय्यम सामग्रीवर आधारलेली आहे. यासाठी विविध लेख, मासिके, संदर्भ ग्रंथ, इंटरनेट व्हिडिओ इत्यादींचा वापर केला जाणार असून वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचे स्वरूप आहे.

*** बालकामगार निर्मूलनाच्या उपाययोजना :**

भारतातील बालकामगारांची समस्या पाहता तिचे निर्मूलन होणे ही अत्यावश्यक बाब आहे. त्यासाठी शासकीय व अशासकीय पातळीवर प्रयत्न केले जातात. यावरून बालकामगारांच्या समस्यांचे माध्यमांनी जाणीव निर्माण झाली असल्याचे दिसते. यात सर्व क्षेत्रात होणाऱ्या मुलांचे शोषण थांबवून त्यांचा सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक त्या सुविधा उपलब्ध करून देण्याची आवश्यकता आहे.

*** प्रतिबंधात्मक उपाय :**

शासकीय पातळीवर या समस्यांचे उच्चाटन व्हावे यासाठी शासकीय स्तरावर विविध कायदे तयार करण्यात आले.

१) १९२२ च्या अधिनियमाद्वारे बालकांचे कामाचे तास कमी करण्यात आले आहे.

२) **बालश्रम कायदा-१९३३ :**

रोषाल कामगारने १९३३ साली बालश्रम कायदा पास करण्यात आला असून या कायद्याने पालकांनी कर्जे मिळवण्यासाठी मुलांचे श्रम मालकाकडे गहाण ठेवणे व मालकास मुलाकडून काम करवून घेण्याची प्रथा बंदी घेण्यात आली. हा कायदा १५ वर्षांपेक्षा मुलांवाढता होता व त्याचे उल्लंघन करणाऱ्या पालकास व मालकास दंड ठरविण्याची तरतूद यात केली गेली.

३) **बाल रोजगार कायदा १९३८ :**

इ.स. १९३८ साली बाल रोजगार कायदा करून १५ वर्षांखालील बालकांना रेल्वे, बंदर या ठिकाणी माल उचलणे व ठेवणे यात प्रतिबंध केला आहे. तसेच विड्या तयार करणे, सवण बनविणे, स्फोटके व दाकूगोळा तयार करणे इत्यादी व्यवस्थात बालकांना काम करण्यास मनाई करण्यात आली आहे.

४) **कंपनी कायदा १९४८ :**

इ.स. १९४८ ला कारखाना कायदा पास करून १५ वर्षांखालील बालकांना कारखान्यात कायम करण्यास प्रतिबंध केला आहे. तसेच इतर बालकांना साईंधार तासामध्ये अधिक वेळ काम करत घेणार नाही. तसेच रात्री १० ते सकाळी ६ वाजेपर्यंत बालकामगारांची बंड ठरू नये आणि यंत्रासंबंधी कामे देऊ नये.

५) **मळे कामगार कायदा इ.स. १९५२ :**

इ.स. १९५२ च्या मळे कामगार कायदानुसार मुलांना मळेश्रमामध्ये काम करण्यास प्रतिबंध करण्यात आला आहे.

६) **खाण कायदा १९५२ :**

इ.स. १९५२ च्या खाण कायदानुसार १५ वर्षांपेक्षा कमी वय असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला खाणामध्ये कोणत्याही प्रकारचे काम देत घेणार नाही. तसेच बालकामगारनास वर तासापेक्षा जास्त वेळ काम देता घेणार नाही.

७) **इ.स. १९६६ बाल अधिनियम :**

इ.स. १९६६ बाल अधिनियम या कायद्याने वय १५ वर्षे निर्धारित करण्यात आले आणि उल्लंघन करणाऱ्यांना २०० रुपये दंडाची शिक्षा सांगितली आहे.

८) **इ.स. १९७९ आंतरराष्ट्रीय बालक वर्ष :**

इ.स. १९७९ हे वर्ष संयुक्त जगाभर आंतरराष्ट्रीय बालक वर्ष म्हणून साजरे केले.

९) **बालश्रम प्रतिबंध आणि अधिनियम कायदा १९८६ :**

बंगलोर येथील Concerned for the child labour या संस्थेने या समस्यांच्या सोडवणूकीसाठी प्रयत्न करून इ.स. १९८६ साली इंग्लंडलाहो व्हावी यासाठी इ.स. १९८७ साली बालकामगारकारिता एक राष्ट्रीय धोरण जाहीर करण्यात आले, त्यात धोक्याच्या ठिकाणी कामावर न पाठविणे, बाल विकासकार भर, मुलांना व त्यांच्या पालकांना शिक्षण देणे, व्यवसाय प्रशिक्षण शाळांची तरतूद करणे या बाबींचे समावेश करण्यात आला.

१०) संयुक्तराष्ट्र संघाने १९८९ मध्ये मुलांना समान संधी हक्कांचे संरक्षण देण्यासाठी प्रयत्न करून इ.स. १९८६ साली शिक्षण, आर्थिक शोषण व बालश्रमाविरोधी संरक्षण इत्यादी संकल्प तरतूदी केल्या. १९९२ साली या संकल्पावर भारताने स्वाक्षरी केली.

११) **इ.स. १९९० मध्ये बालकामगार निर्मूलनाची जागतिक परिषद** संघट झाली. या परिषदेत बालश्रम करणाऱ्यांना संरक्षण देणे व बालकल्याण या बाबींवर भर देण्यात आला.

१२) **इ.स. १९९६ मध्ये** सर्व परिषदेत इ.स. २०१० पर्यंत बालवेडिंगगारी नाहोशी करण्याचे ठरविण्यात आले.

१३) **इ.स. २००२ साली** नॅशनल हेल्थ पोलिसीनुसार बालकांचे आरोग्य उंचावणे हे प्राथमिक उद्दिष्ट ठरविण्यात आले.

भारतीय संविधानातील घटनात्मक तरतूदी :

१) **कलम २३** नुसार बालकांप्रति दुर्ब्याकार बालकांचे शोषण दंडणीय अपराध मानला आहे.

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 29, Vol. 1
November 2020

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

- २) कलम २४ प्रमाणे १४ वर्षांचातील बालकांना कोणत्याही औद्योगिक वा इतर ठिकाणी कामास प्रतिक्रम असून त्यांचे उल्लेखन करणे मुला मानण्यात आला.
 - ३) कलम ३९ (३) नुसार स्वास्थ्यास हानी पोर्धविणान्या व्यवसायात काम करण्यास प्रतिक्रम करण्यात आला आहे.
 - ४) कलम ३९ (घ) नुसार बालकांचे व्यक्तिमत्त्व विकास करणे व शोषणापासून रक्षण करण्याची तरतूद आहे.
- असा पध्दतीने मानवी हक्क व बालकामगार निर्मूलनाचा उपाय याचा आढावा घेताना बालकामगार समस्येचे उच्चाटन, पुनर्वसनाच्या उपाययोजना तसेच बाल कामगारांच्या पालकांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी कार्यक्रम याचा विचार होणे गरजेचे आहे. कारण बालकामगार हा विषय सार्वभौम संवेदनशील व आत्कालात्मक आहे. त्यासाठी मानवी हक्कांचा विचार करून बालकामगार निर्मूलनाचा उपायांचा तरोलप्रमाणे विचार करावेंतो.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) काँबळे उध्दव- मानवी हक्क तत्व आणि दिशाभूल.
- २) <http://mr.wikipedia.org/wiki>
- ३) भारतीय समाजविज्ञान काँष-खंड-२.
- ४) डॉ. आगलाये प्रदिप- सामाजिक संशोधन पध्दती.
- ५) डॉ. बी.ए. सिंह, डॉ. जनमेजय सिंह- भारतीय सामाजिक अधिनियम एवं समाज कल्याण.
- ६) डॉ. एस.डॉ. सिदखेडकर-घोतना (मासिक) डिसेंबर २००९- बालकामगार मानवी हक्क आणि भारतीय बालकांची चारतय निती परिनिधती.
- ७) मेघनाथ देसाई-योतना (मासिक) मे २००८, बालकामगार समस्य आणि उपाय.
- ८) लिआ लॅडिनी-मानवी हक्क.
- ९) व्ही.पी. पाटोल-मानवी हक्क.
- १०) डॉ. प्रीती पाटेकर-भारतीय प्रशासनाची रूपरेचा.
- ११) www.unicef.com

Impact Factor 6.261

ISSN- 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidisciplinary international E-research journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

Vol (I)

12 January 2019 Special Issue – 68

महिला सबलीकरणाच्या समस्या : आढाने आणि उपाय

Chief Editor

Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of This Issue

Prof. A.R. Bhosle
Assist. Prof. Head of Dept. Sociology
Vasant Mahavidalaya , Kaij, Dist. Beed

Dr. S.K. Gaikar

Assist. Prof. Dept. of Sociology
Vasant Mahavidalaya , Kaij, Dist. Beed

SWATIDHAN PUBLICATION

Visit to - www.researchjourney.net

36. आदिवासी स्त्री जीवन : प्रश्न समस्या एक अध्ययन	के.भी. पोलने, डॉ.भिसे आर.एम.	100
37. साहित्य समाज और नारी	प्रा.बोहधरे एच.डी.	104
38. स्त्रियांप्रती हिंसाचार : एक सांख्यिकीय आन्वय	प्रा.डॉ.अनंदाच एम.एम.	106
39. कुटूंब संस्थेतील एक नवा विचार प्रवाह - सारंगोप मधर	प्रा.मुद्दे पी.आर.	109
40. महिला सक्तीकरण : समस्या, आव्हाने आणि उपाय	अंधुरे ज्योतिश सनंदाच	111
41. भारतातील लिंग गुणोत्तर विषयमा	डॉ.सुरेश सांगले	114
42. भारतातील महिला अत्याचार आणि उपाय	प्रा.सुनिता जगन्नाथ कुकडे	117
43. बंगाल : साहित्य, संस्कृती आणि स्त्री	प्रा.डॉ.एल.एस.पवार	121
44. कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कल्पनाची उपयुक्तता (2005)	डॉ. देशमुख एम. बी.	124
45. स्त्रियांवरील कौटुंबिक अत्याचार	प्रा.मगर पंडुरंग किशनराव	126
46. हुंडा प्रथा भारतीय समाजावर झालेला परिणाम एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा.डॉ.चंद्रशेखर एस. पाटील	129
47. कौटुंबिक हिंसाचार आणि स्त्रिया	प्रा.तांदळे सुरेंद्र सुंदरराव	132
48. साहित्य, समाज और स्त्री	डॉ. पवार विक्रमसिंह विजयसिंह	134
49. कौटुंबिक हिंसाचार आणि स्त्रिया	प्रा.गायकवाड पी.के.	136
50. कौटुंबिक हिंसाचार कायदा २००५ आणि स्त्री	प्रा. गायकवाड डॉ.डी.	138
51. सामाजिक घटकव्यवस्थातील स्त्रियांचे योगदान	डॉ. संघीयान गायके, डॉ. तंगलगाड डी.एम.	141
52. हुंडा प्रथा, समाज आणि स्त्रिया	डॉ. बी. एल. भस्करे	145
53. कौटुंबिक हिंसाचार आणि स्त्रिया	प्रा. रातोड बी.जे.	148
54. महिला सक्तीकरणच्या दृष्टीने दलित महिला आणि मानवी हक्क	प्रा.सौरभ कोरडे	150
55. महिला घटकव्यवस्था आणि स्त्रिया	प्रा.डॉ. लक्ष्मण गीते	152
56. महिला घटकव्यवस्था आणि स्त्रिया	प्रा. आर.डॉ.उत्ताळ	155
57. लिंगभाव विषयमा आणि स्त्रिया	प्रा. प्रकाश साहेबराव फाटकवणे	157
58. स्त्रियांच्या सामाजिक, राजकीय घटकव्यवस्था आणि महिला सक्तीकरण	डॉ. विठ्ठल भिमराव मातकर	160
59. महिलांविरुद्ध अत्याचार व उपाय	प्रा.कृ. मुद्दे ज्योती जानोबा	164
60. कौटुंबिक हिंसाचार कायदा आणि स्त्रिया	प्रा. डॉ. रजनी बोरोडे	168
61. कौटुंबिक कायदे आणि स्त्रियांचा बदलता सामाजिक दर्जा	प्रा. पोळके एस.एम.	170
62. भारतीय समाजातील हुंडा प्रथा: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा.ए.आर.भोसले	172
63. लिंगभावना विषयमा आणि भारतीय स्त्रीया	प्रा.डॉ.नागोराव संभानो भुरके	174
64. महिलांच्या विकासाची वादळवाट : कायदे आणि सामाजिक दृष्टीकोण	प्रा.विनायक सोमानी पवार	176
65. मराठी कादंबरीत सहकारी साखर कारखान्यातील स्त्रियांचे चित्रण:	प्रा. विनायक जाधव	179
66. हुंडा प्रथा : समाज आणि स्त्रीया	प्रा. उशीले माधव उत्तमराव	182
67. महिला शिक्षकांचा भूमिका संघर्ष व त्याचे परीणाम	प्राचार्य डॉ. राम याच , गोविंद ड. चावस्कर	185
68. महिला सक्तीकरण : स्वरूप व उद्दिष्टे	प्रा. डॉ. साईनाथ राधेशाम बनसोडे	188
69. कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध कायदा 2005 आणि स्त्रियांवरील आव्हाने	प्रो.श्रीमती इंदु चंद्रकांत साळुंके	190

कौटुंबिक कायदे आणि स्त्रियांचा बदलता सामाजिक दर्जा

प्रा. पोळळे एस.एम.

समानाश्रय विभागप्रमुख, लोकमान्य टिळक महाविद्यालय, वडवणी

प्रस्तावना

एखाद्या व्यक्तीचा दर्जा ठरवित असतांना तिच्या कौटुंबिक, सामाजिक परिस्थिती, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय स्वातंत्र्य आणि अधिकार यांचा विचार करणे आवश्यक असते. कौटुंबिक परिस्थितीवरच स्त्रीचा दर्जा ठरविला जातो. ज्या कुटुंबाला वैचारिक चारणा लाभलेला असतो अशा कुटुंबातील स्त्रियांना स्वातंत्र्य आणि अधिकाराचा मोकळा श्वास घेता येतो. स्त्रीयांचा सर्वांगीण विकास त्यांना म्हणून राज्यघटनेने स्त्रीयांच्या उन्नती करिता विविध कायद्यांची धोरणात्मक निर्मिती करून, प्रभाविपणे अंमलबजावणीची तरतूद केलेली आहे.

भारतामध्ये स्त्रीचा सामाजिक दर्जा हा पुरातन कालापासून दुष्यम राहिलेला आहे. त्यामुळे तिचा सर्वांगीण विकास होऊ शकण्या नाही. जायक स्त्री, प्रथा, परंपरा ह्या तीच्या विकासातील प्रमुख अडथळे म्हणून जापल्याला नोंदवता येतील. 'भूल आणि मूल' या दोन घटकाव्यतिरिक्त स्त्रीची ओळखच नव्हती.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात भारतीय राज्यघटनेने स्वातंत्र्य, समता, धंधता आणि न्याय या तत्वांचा अंगीकार करून स्त्री-पुरुष समतेचा पुरस्कार भारतीय राज्यघटनेने केलेला आहे. कौटुंबिक जाघातून स्त्रीची मुक्तता काढी म्हणून शासनस्तरावर विविध कायद्यांची निर्मिती करून स्त्रीचा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, धार्मिक व राजकीय संरक्षण दिल्यामुळे स्त्रीयांच्या सामाजिक दर्जामध्ये परिवर्तन होत आहे. याला मूल्य शिक्षणाची व कौटुंबिक संस्काराची नितांत आवश्यकता आहे.

कायदा म्हणजे काय?

- 1) "व्यक्तीच्या बाह्य वर्तनावर सक्तीने निर्बंध घालण्यासाठी राज्याच्या सार्वभौम सत्तेकडून निश्चित केलेला सर्वसाधारण नियम म्हणजे कायदा होय." प्रा.हॉर्लंड
- 2) "कायदा म्हणजे असे नियम को, जे नागरिकांच्या चतुर्भाकीसंबंधी असतात आणि ज्यांचे उल्लंघन केल्यास राज्याच्या दंडकसक्तीच्या यंत्रणेद्वारे शिक्षा करण्यात येते." डी. आर्शवांदम्

दर्जा म्हणजे काय?

- 1) "कोणत्याही व्यक्तीला विशिष्ट व्यवस्थेत विशिष्ट फाळी जे स्थान असते त्याला त्या व्यक्तीचा दर्जा असे म्हणतात." राल्फ लिटन
- 2) "व्यक्तीच्या समाजामधील स्थानास सामान्यपणे दर्जा मानले जाते." आर टी लॉपिअर

स्त्रीविषयक कायदे व सामाजिक दर्जामध्ये बदल

हिंदू विवाह कायदा 1955

इ.स. 1955 चा हिंदू विवाह विषयक कायद्यामुळे स्त्रियांच्या वैवाहिक दर्जामध्ये परिवर्तन झाले. समाजातील सर्व धर्मातील स्त्रियांना याचा फायदा झाला. या कायद्यानुसार स्त्रियांचे विवाह वय कमीत-कमी 18 वर्षे करण्यात आल्यामुळे स्त्रियांच्या विवाहासाठी आवश्यक असणाऱ्या शारीरिक विकासाला व मानसिक तयारीला अवसर प्राप्त झाला. पहिली पत्नी जिवंत असताना दुसऱ्या स्त्रीशी लग्न करणे बेकायदेशीर व शिक्षेस पात्र मानले गेले. फर्तीकडून होणारा शारीरिक व मानसिक छळ, पत्नीची बाहेरगाळी वृत्ती, त्याचे लैंगिक आजारपण या व इतर कारणासाठी पत्नीला घटस्फोटाचा अधिकार या कायद्याने दिला. या कायद्यामुळे स्त्रीचा कौटुंबिक व सामाजिक दर्जामध्ये परिवर्तन होत आहे.

विशेष विवाह कायदा 1954

इ.स. 1870 साली झालेल्या नोंदणी विवाह कायद्यामध्ये सुधारणा करण्यात येऊन 1954 मध्ये नवीन कायदा संमत करण्यात आला. या कायद्यामुळे सर्व धर्म, संप्रदायाच्या व्यक्तींना धर्म न बदलता विवाह करण्यास मान्यता प्रदान करण्यात आली. स्त्रीला आपला जोडीदार स्वतः निवडण्याचे स्वातंत्र्य आणि त्या स्वातंत्र्याला कायदेशीर संरक्षण प्राप्त झाल्यामुळे आंतरजातीय व आंतर धर्मीय विवाहांच्या प्रमाणात वाढ होऊ लागली. पारंपारिक संयुक्त कुटुंब पध्दतीमध्ये स्त्रीच्या स्वतंत्र्य व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासास निर्माण होणारे अनेक अडसर दूर होऊन तिच्या सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक दर्जात परिवर्तन होण्यास सुरुवात झाली.

वारसा हक्क कायदा इ.स. 1956

इ.स. 1956 चा कायद्याने "आर्थिक स्वातंत्र्य अर्थात स्वातंत्र्य ही स्त्री स्वातंत्र्याची मूल किल्ली मानायची लागेल. मात्र भारतीय स्त्रीचे आर्थिक अधिकार सातत्याने दडवल्यामुळे ती सतत दुष्यम स्वामी राहिल्याचे दिसून येते. परंतु 1956 चा वारसाहक्क कायद्याने तिला पत्नी, माता, कन्या अशा विविध नात्याने तिला वारसा हक्क प्रदान करण्यात आल्यामुळे तिचा आर्थिक स्तर उंचावून तिच्या आर्थिक दर्जात वाढ होण्यास मदत मिळाली.

दत्तक कायदा इ.स. 1956

'मातृत्व' हा भारतीय संस्कृतीने स्त्रीच्या जीवनातील सर्वोच्च गौरवाचा क्षण मानलेला आहे. स्त्रीला मुलगा किंवा मुलगी आपल्या होणे महत्त्वाचे आहे. परंतु स्त्रीला जर अपत्य नसेल तर अशा स्त्रियांना समाजामध्ये जागणे मुश्किल होते. इ.स. 1956 चा दत्तक कायद्याने असेंच

सशक्तीकरण दिसला. या कायद्यानुसार एखाद्या स्त्रीला देखील मुलगा किंवा मुलगी दत्तक घेण्याचा अधिकार प्राप्त झालेला आहे. कुटुंबात देखील मुलीच्या संभलीसिध्दाय एकट्या पत्नीला मूल दत्तक घेता येत नाही. अर्बोल स्त्रीच्या संभलीला महत्व प्राप्त झाले.

पोटगीचा कायदा इ.स. 1956

विवाह हा सोहळा संस्कारांपैकी एक महत्त्वाचा संस्कार आहे. इ.स. 1956 साली पोटगीचा कायदा झाल्यामुळे घटस्फोटीत, पोटगीच्या शिवाय उदरनिर्वाहासाठी उदात्तिक पैसे देण्याची कायदेशीर जबाबदारी पुरुषावर पडली. या कायद्यामुळे शिवायची होणारी आर्थिक कुर्बवना कमी होण्यास मदत झाली.

गर्भपाताचा कायदा इ.स. 1972

1 एप्रिल 1972 रोजी गर्भपाताचा कायदा संमत करून त्याची अंमलबजावणी करण्यास सुरुवात झाली या कायद्यामुळे स्त्रीवर जबरदस्तीने मातृत्व स्वादण्याचे प्रमाण कमी होऊन ती आपल्या इच्छेनुसार संतती शोधून घ्यायला सुरुवात करून घेण्याची भौकडीक तिला प्राप्त झाली.

गर्भजल परीक्षा विरोधक कायदा इ.स. 1988

भारतीय समाजामध्ये पितृसत्ताक कुटुंब पध्दती असल्यामुळे कुटुंबामध्ये पुरुषांचा अत्यंत उच्च महत्व प्राप्त झालेले होते. त्यामुळे कुटुंबाचा वारसा घालविण्यासाठी मूलगाय ह्या अशी मानसिकता तयार झाली. कारणाने आजही समाजामध्ये मुलींच्या जन्माचे घरातून स्वागत होताने दिसत नाही. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा वापर अशा विघातक कृत्य करण्यासाठी वापर होत आहे. गर्भजल परीक्षा करून मुलींचा त्पे अगेल तर तो काढून टाकणे असा अमानवी व पाश्ची कृत्याला आज घालण्यासाठी 1988 मध्ये गर्भजल परीक्षा विरोधक कायदा संमत करण्यात आला.

हुंडा प्रतिबंधक कायदा इ.स. 1961

भारतीय समाजामध्ये भान व खोटी प्रतिष्ठा जपण्यासाठी हुंडा घेणे व देणे समाजात प्रवा रुढ झाली. परंतु कालांतराने या प्रथेचे न्यायोर सामाजिक समस्येमध्ये झाले. या प्रथेमुळे समाजात अनेक शिवायची मानसिक शारीरिक कुर्बवना होऊन मरणकातना भोगाव्या लागल्या. काही वेळेस तर जीवन संघर्षाची मानसिकता तयारी झाली. हुंडासारख्या समस्येला आज बसविण्यासाठी इ.स. 1961 मध्ये हुंडाप्रतिबंधक कायदा पास करण्यात आला. यामुळे स्त्रीला कायदेशीर संरक्षण प्राप्त झाले.

सतीबंधी कायदा इ.स. 1987

प्राचीन काळातमध्ये भारतीय समाजात पतीच्या निधनानंतर पत्नीने सती जाण्याची अनिष्ट प्रथा समाजामध्ये रुढ होती. या प्रथेला विरोध करून इ.स. 1829 मध्ये राजाराममोहन रॉय यांच्या अध्यक्षतेखाली प्रथेच्या अर्थक प्रयत्नामुळे लॉर्ड विल्यम बेंटॉक यांच्या बरतीकीर्दीमध्ये सतीबंधीचा कायदा संमत करण्यात आला. तरी काही भागातमध्ये तुरळक ठिकाणी ही प्रथा समाजामध्ये चालू होती. इ.स. 1987 साली राजस्थान मध्ये घडलेल्या रूपकुंवर सती प्रकरणांमुळे संपूर्ण भारत देश हादरून गेला. संपूर्ण देशभरातून सामाजिक विरोधामुळे 16 डिसेंबर 1987 रोजी सतीप्रथा निवारण कायदा सरकारने संमत केला. या कायद्यानुसार सती जाणे, सती जाण्यास भाग पाडणे, प्रोत्साहन देणे, जबरदस्ती करणे, असा कृतीला गुन्हा मानून त्यास काठोर शिक्षेची तरतूद करण्यात आली.

कौटुंबिक हिंसाचार विरोधी कायदा 2005

कौटुंबिक हिंसाचारामुळे महिलांचे संरक्षण करण्यासाठी करण्यात आलेला हा कायदा म्हणजे सती सशक्तीकरणातील एक ऐतिहासिक पाऊल ठरले. या कायद्याची अंमलबजावणी 26 ऑक्टोबर 2006 पासून करण्यात आली. या कायद्यामुळे स्त्रीला पत्नी, शिवाय, बहीण माता, भावजप, मेहुणी मुलगी असा विविध रूपाने व प्रत्यक्ष लग्न झाले नसले तरी पत्नीसमान नाते असलेल्या स्त्रीलाही संरक्षण प्राप्त झाले.

सारांश

कौटुंबिक कायदे आणि शिवायची बदलता सामाजिक दर्जा यावर चिंतन केले असता असे लक्षात आले की शिवायच्या अधिकाराची जपवणूक करण्यासाठी किंवा तिचा सामाजिक दर्जा टिकवून ठेवण्यासाठी देशामध्ये विविध कायदे करण्यात आले, पण त्या कायद्याची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी म्हणावी तेवढी झालेली दिसून येत नाही. त्यामुळे आजही भारतीय शिवायच्या सामाजिक दर्जा पुरुषांच्या तुलनेत दुय्यमच दिसून येत आहे.

संदर्भग्रंथ

- 1) डॉ. लेफ्टनंट सुनिता बोर्डे-खडसे, डॉ. संतोष केशव खडसे, ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यातील शिवाय.
- 2) विद्युत भागवत, 'स्त्री प्रथ' ची वाटचाल परिवर्तनाच्या दिशेने.
- 3) Bind Agarwal, Landmark step to gender equality.
- 4) पारगाव विद्युत, स्त्री चळवळ आणि स्मरण नागरी कायदा.
- 5) डॉ. अमिषेट जेल, मोतीबा फुले आणि स्वामीजीचा विचार.
- 6) कायदा अ.र., स्त्री शिक्षण आणि सामाजिक बदल.
- 7) डॉ. अशोककर यादवसाहेब, हिंदू कोड बिल.
- 8) डॉ. पाटील विमला, भारतीय स्त्री जीवन.

Dr.Sanjay Salunke, Assistant Professor in English

3.3.1 Research papers published per teacher in the Journals notified on UGC care list during (2017-2023)

1

- **Title:** An Overview of Poverty Alleviation In India
- **Journal :***Our Heritage* ISSN(Online):0474-9030 Vol-68,Special Issue-5 Sustainable Development Goals
- **Published on** -05 January 2020
- **Impact Factor (2020)**-6.8

VOLUME NO. 68, ISSUE NO. 05, JANUARY 2020

ISSN (ONLINE): 0474-9030

SDGS 2020
OUR HERITAGE

Impact Factor (2020): 6.8

UGC CARE LISTED, MULTIDISCIPLINARY JOURNAL FOR RESEARCH PUBLICATION

SPECIAL ISSUE ON

SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

GUEST EDITORIAL BOARD FOR VOLUME NO. 68, ISSUE NO. 05

Executive Editor

DR. DEEPAK M. BHARTI

(Professor in Economics)

Chief Editor

DR. SHIVDAS Z. SHIRSATH

(Principal)

Co-Editors:

DR. DATTA JADHAV

(Assistant Professor in Public Administration)

MR. NAGORAO WAGHMARE

(Assistant Professor in Political Science)

MR. GOVIND BAVASKAR

(Assistant Professor in Sociology)

MR. MANGILAL RATHOD

(Assistant Professor in History)

Copyright © Authors 2020

VOLUME No.68, ISSUE No.05, JANUARY-2020

ISSN (Online): 0474-9030

SDGS 2020
OUR HERITAGE

Impact Factor (2020): 6.8

UGC Care Listed, Multidisciplinary Journal for Research Publication
Special Issue on

Sustainable Development Goals

Executive Editor
Dr. Deepak M. Bharti

Chief Editor
Prin. Dr. Shivdas Z. Shirsath

Copyright © Authors 2020

OUR HERITAGE

ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5

Impact Factor (2020) - 6.8

Special Issue on "Sustainable Development Goals"

122	An overview of poverty alleviation programs in India	Prof. Sanjay B. Salunke, Dr. Parmeshwar B. Bhosale	561-565
123	Women Empowerment in India: Issues and Challenges	Dr. Kamya Wadhwa	566-574
124	A Study of PRO'S And CON'S of Women Entrepreneurship in Solapur City	Dr. Gadhave Ramesh A.	575-578
125	Qualitative analysis and Antioxidant activity of various root extract of medicinally important plant <i>Cissampelos pareira</i> Linn.	Sarika V. Lokhunde , Sanjay R. Biradar	579-585
126	Emerging age of Women's Entrepreneurship	Dr. Kamya Wadhwa, Dr. Kartik Arora	586-591
127	कहानीयों में स्त्री-पुरुष समानता का आगम Kahaniyo me Stri-purush samanata ka aagam	डॉ.घोडके अरविंद अंबादास Dr. Ghodke Arvind Ambadas	592-594
128	सामाजिक न्याय के परिपेक्ष्य में समकालीन हिंदी कव्य Samajik Nyay ke paripreksha me samkalin hindi kavya	पा.बहिरम देवेंद्र मगनभाई Prof. Bahiram Devendra Maganbhai	595-598
129	मूल्यों के विघटन और नये मूल्यों की संरचना में स्त्री विमर्श Mulyo ke vighatan aur naye mulyo ki sananchana me stri vimarsh	डॉ.सालप शाम बबलराव Dr. Sanap Sham Babanrao	599-601
130	वैश्विकरण और नारी चेतना Vishvikan aur nari chetna	डॉ.नितीन बी.कुंभार Dr. Nitin B. Kumbhar	602-606
131	सर्वोत्तम विकास हेतु नारीवादी इतिहासलेखन की आवश्यकता Sarvangin vikas hetu nariwadi itihastekhan ki avshyakta	डॉ.व्यास सी.पी. Dr. Vyas C. P.	607-611
132	भारतीय इतिहासलेखन की सवाल-जवाब (उपाश्रयी) लेखन परंपरा की वर्तमानकाल में आवश्यकता Bhartiya itihastekhan ki sabaltan (Upashrayi) lekhan parmanakal me avshyakata	डॉ.व्यास सी.पी. Dr. Vyas C. P.	612-614
133	मराठी-हिंदी कथा-लेखिकाओं के कहानीयों में बदलते स्त्री-पुरुष संबंध Marathi-Hindi katha lekhiakon ke kahaniyo me badalate stri-purush sambandh	पा.डॉ. दिग्विजय टेंगसे Prof. Dr. Digvijay Tengse	615-618
134	प्रेमचंद के साहित्य में स्त्री-पुरुष समानता का आदर्श	पा.डॉ.दलवे सूर्यकांत माधवराव Prof. Dr. Dalve Suryakant	619-621

OUR HERITAGE

ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5

Impact Factor (2020) - 6.8

Special Issue on "Sustainable Development Goals"

An overview of poverty alleviation programs in India

Prof. Sanjay B. Salunke¹, Dr. Parmeshwar B. Bhosale²

1. Assistant Professor, Lokmanya Tilak Mahavidyalaya Wadvani

Email: sbsalunke75@gmail.com

2. Assistant Professor, Lokmanya Tilak Mahavidyalaya Wadvani

Email: parmeshs27@gmail.com

Abstract

The phenomenon of poverty does not only affect the individual but is productive of danger to nation. Poverty is proverbial and universal. It is relative term and it is understood in relation to prosperity everywhere. Poverty is proverbial and universal. Poverty and prosperity are comparative concepts. The poor have co-existed with the rich in India as well as through but the world Adam Smith says, "Man is rich or poor according to the degree in which he can offered to enjoy the necessities, the conveniences, and the amusement of life." The word degree is not equal in all periods and in all places. What is more, even among poor, there are again poor in higher bracket and poor in lower bracket. I have discussed the concept of poverty and assessed the causes of rural poverty in India in this paper.

Keywords : Poverty, Alleviation Programs, India

Introduction:

Poverty is one on the most important and pressing problem facing Indian economy today. It is a Socio - economic problem. The concept and content of poverty differs from country to country depending upon what a particular country accepts as a reasonably good standard of living for its people. Economic growth is meaningless if a sizeable segment of the society suffers deprivation/poverty. Growth is converted into development only when poverty is eliminated. Implying that people no longer suffer hunger, dearth or starvation; they have at least the bare minimum food, clothing, housing, education and health facilities. Despite a significant growth in GDP, poverty continues to be a major challenge in India. It persists as a social challenge and, in fact, is a stigma for a nation which has emerged as the 10th largest industrial economy in the world.

Poverty is the inability to fulfill the minimum requirements of life. The minimum requirements include food, clothing, housing, education and pain and suffering. There is loss of health and efficiency. Sickness and disabilities render him helpless in all walks of life. Generation after generation he lives in poverty, grows in poverty and dies in poverty. Poverty breeds or multiplies itself.

Methodology

This research article is totally based on the secondary data that available to the public domain. The relevant secondary data is collected through various sources such as websites, Economic Survey, books and Journals.

OUR HERITAGE

ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "Sustainable Development Goals"

Objective

This research paper are following objective consider to study poverty alleviation programs

1. To study the poverty trends in India.
2. To study the poverty alleviation programs
3. To Analyses the poverty alleviation programs

What is poverty

Poverty is deprivation, such deprivation has four essential features. It is deprivation of the basic necessities of life food, clothing and housing, from which all other accompanying depreciations flow, educational and intellectual deprivation, cultural and moral depreciations.

United Nations Development Program (UNDP) has defined income poverty as lack of necessities of material well being and human poverty as denial of opportunity for living a tolerable life. In India poverty levels are synonymous with deprivation, malnutrition, illiteracy, ill health and poor quality of life.

Combining two aspects of production and resources utilization, poverty of Mahatma Gandhi Considered poverty was the curse of God. He Wrote, "Poverty Was the curse of God. It deprived you of everything - Food, Clothing, Shelter, your Self-respect, your humanity, even your soul. In poverty, you shuttered not only hunger nakedness, the cruelty of cold and heat, the blind fury of Natures, wild elements, you also suffered from humiliation, loss of human dignity.

In India the concept of poverty is used as a measure of absolute poverty. Poverty line refers to the cut-off point that divides people of a region as poor and non-poor. In India person who spend Rs. 816 on consumption in rural areas and Rs. 1000 in Urban areas per month are treated as those below the poverty line, based on the new official poverty line, in 2011 - 12, poverty rate in India is estimated to be 21.9 percent.

According to the 2011 census nearly 22 percent of Indian population is poor. Jaitly 'assumed' that this rate was already 17 percent in 2019.

Poverty Ratio and Number of Poor

In India the official data on poverty is made available by the planning commission. It is estimated on the basis of household consumption expenditure data collected by national sample survey organization (NSSO).

Trends of poverty in India

In 1960 - 61, about 17 crore people (34 percent of the total population) lived below poverty line. In 1993-94, as many as 32 crore people (36 percent of population) were living below poverty line. In 1999 - 2000, 26 crore people (26 percent of population) were living below the poverty line. The planning Commission of India estimated those below poverty line to be around 29.8 percent of the population 2009 - 10 based on the new poverty line. It declined to 21.9 percent in 2011-12. It means poverty of India decline after the poverty alleviation program.

OUR HERITAGE

ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "Sustainable Development Goals"

Trends of poverty in India

Year	Number of poor	Percentage of poor in total population
1960 - 61	17 crore	34
1970 - 71	25 crore	46
1979 - 80	33 crore	48
1987 - 88	31 crore	39.3
1993 - 94	32 crore	36
1999 - 2000	26 crore	26
2004 - 05	40.7 crore	37.2
2009 - 10	35.46 crore	29.8
2011 - 12	26.93 crore	21.9

(Source : Economic Survey 2016-17)

Major Poverty Alleviation Program.

The government of India has been launched many schemes to improve the quality of life for those who falls under BPL category. The poverty alleviation programs in India, it categorized based on whether it is targeted either for rural areas or for urban areas in the country. Most of the programs are designed to target the rural poverty as prevalence of poverty is high in rural areas. Programmes can be mainly grouped into

1. Wage employment programs.
2. Self employment programs.
3. Food security programs.
4. Social security programs.
5. Urban poverty alleviation programs.

1. Jawahar Gram Samridhhi Yojana

JGSY was started on 1 April 1999. The main aim of this program was development of rural areas. Infrastructure like roads to connect the village more accessible and also other social, educational and infrastructure. The schemes of Jawahar Gram Samridhhi Yojana and Employment Assurance Schemes have been fully integrated with SGRY. The program was launched with an annual outlay of Rs. 10,000 Crores under the scheme 50 lakh tones of food grain amounting to Rs. 5,000 crore will be provided every year free of cost to the state government and UTS. The remaining funds will be utilized to meet the cash component of wages and the material cost.

The program is self-targeting in nature with special emphasis to provide wage employment to women, SCs and STs, under the scheme, about 100 crore man days of wage employment are envisaged to be generated every year. The cost of the program is to be shared between the centre and state.

OUR HERITAGE

ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "Sustainable Development Goals"

2. National Social Assistance Program (NSAP)/ National Old Age Pension Scheme (NOAPS)

The scheme came into effect on 15 August 1995. The scheme provides pension to all old people who were above the age of 65, who could not find for themselves and did not have any means of subsistence the pension that given was Rs. 200 / month (Now it is 700 per month) this pension is given by the central government the job of implementation of this scheme in states and union territories is given to panchayats and municipalities.

3. Annapurna

This scheme was started by the government in 1999-2000 to provide food to senior citizens who cannot take care of themselves and are not under the National Old Age Pension Scheme (NOAPS), a who have no one to take care of them in their village. This scheme would provide 10 kg of free food grains a month for the eligible senior citizens. The allocation for this scheme in 2000-2001 was Rs. 100 Crore. They mostly target groups of poorest of the poor and indigent senior citizens.

4. Integrated Rural Development Program (IRDP)

This program was first introduced in 1978-79 in some selected areas, but covered all area by 1980 during the 6th five plan assets worth 47.6 billion Rs. Distributed to about 16.6 million poor families. The major objective of IRDP is to rise families to identified target group below poverty line by creation of sustainable opportunities for self employment in rural sector. The program implemented in the block of country as centrally sponsored scheme funded on 50 - 50 basis central and state. The target group under IRDP consists of small and marginal farmer, agricultural laborers and rural artisans having annual income below 11 thousand Rs. Defined as poverty line in 8th plan. In this program benefits reach the more vulnerable sector of this society. It is stipulated that at least 50 percent assisted families should be SC and ST with corresponding flow of resources to them, 40 percent of coverage should be women beneficiaries and 3 percent for physically challenged person.

5. Pradhan Mantri Awas Yojana (PMAY)

This scheme launch 1985 it aimed at creating 20 lakh housing unit, out of 13 lakh were in rural areas. This scheme also would give out loans to people at subsidized rate to make house. It was started 1999 - 2000, in this 1438.39 corer was used for this scheme. It improved the standard of living in rural areas, health, primary education, drinking water, housing, roads.

This scheme has proved to be major boost in Indian rural populations income. The ministry of rural development is nodal ministry for the implementation of NREGA. It is responsible for ensuring timely and adequate resource support to the state and the central council. MRD will support innovation that help improving process towards the achievements of objectives of Act.

Conclusion

Though several poverty alleviating schemes and programs have been initiated and implemented from time to time during the last 63 years of planning, yet these programs have not been fully planning, yet these programs have not been fully successful in alleviating poverty and reducing unemployment. The goal of poverty alleviation program should aim merely at increasing of the income level of individual household or group but generally marginalized in the development process of the country. The government should provide better development program facilities so that people living below poverty line can improve their livelihood. It also suggest that poverty alleviation programs should also take up the

OUR HERITAGE

ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "Sustainable Development Goals"

issue of poverty from the social and economical perspectives. Estimating the incidence of poverty and alleviation the misery of the poor are thus, important. A participatory approach involving villagers, NGOs and women in poverty alleviation programs will help to decentralize these schemes to the grass root level where the poor would themselves decide what suits them the most. It may be concluded that the poverty alleviation programs will be more effective by better targeting, reducing corruption, making the programs more meaningful in term of relevance to local needs and priorities. Poverty alleviation schemes success to improve quality life of people and income.

References

- [1] Dr. M. Sreedhar, poverty alleviation program in India USR, volume 6, issue 5, may 2017.
- [2] Dr. Dinesh kumar and premisingh, A study of poverty alleviation program in India, International journal and Applied Research 2018, 4(10), 171 - 174.
- [3] Dr. Doreshor Khwairakpam, Poverty in India, International journal of current Research ISSN No : 0975833X.
- [4] T. R. Jain and Dr. V. K. Ojri, Indian economic development, global publication pvt. Ltd. New delhi 2017.
- [5] Dr. Deepashree, Indian economy, saraswati house new delhi.
- [6] Various issues of economic survey. (2013-14, 2016-17)
- [7] <https://en.m.wikipedia.org>
- [8] <https://www.researchgate.net>
- [9] www.downtoearth.org.in

OUR HERITAGE

ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5

Impact Factor (2020) - 6.8

Special Issue on "Sustainable Development Goals"

	योजना : विशेष संदर्भ मराठवाडा Mahila Saksharata aani shasanachya pramukh don yogna vishesh sandarbh : Marathwada	Geeta Bapurao Mhaske, प्रा.डॉ.गणेश बापूराव गावंडे Prof. Dr. Ganesh Bapurao Gawande	
302	गुणवत्तापूर्ण शिक्षण एक दृष्टीक्षेप Gunvattapurn shikshan ek drushtikshap	डॉ.प्रकाश लक्ष्मणराव डोंपले Dr. Prakash Laxmanrao Dimple	1344-1349
303	आर्थिक विकासात महिला बचतगटाचे योगदान Aarthik Vikasat Mahila bachat gatache yogdan	प्रा.डॉ.अर्जुन मोहनराव मोरे Prof. Dr. Arjun Mohanrao More	1350-1354
304	जलव्यवस्थापन : समृद्ध शाश्वत विकासाचे साधन Jalvyyavasthapen :- Samrudha-Shaswat-Vikasache Sadhan	प्रा.डॉ.चंद्रशेखर गिते Prof. Dr. Chandrashekhar Gitte	1355-1358
305	चंद्रपूर जिल्ह्यातील औद्योगिकरण आणि मानवी जीवन Chandrapur Jilhyatil audyogikaran aani manvi jivan	प्रा.किशोर शेषराव चौरें Prof. Kishor Sheshrao Chaure	1359-1360
306	'गरीबी' एक शाप Garibi ek shap	डॉ.प्रकाश लक्ष्मणराव डोंपले Dr. Prakash Laxmanrao Dimple	1361-1366
307	लोक निवड दृष्टिकोन : संशोधनात्मक अभ्यास Loknivad Drushtikon : Sanshodhanatmak Abhyas	डॉ.प्रा.बालसाहेब भिंगोले Dr. Prof. Balasaheb Bhingole	1367-1369
308	महिला सक्षमीकरण एक दृष्टीक्षेप Mahila Sakshamikaran : Ek Drushtikshap	प्रा.जगन्नाथ टोंपे Prof. Jagganath Tompe	1370-1373
309	सेवाक्षेत्र व कृषी विकासात स्त्रियांचा सहभाग Sevakshetra v krushti vikasat striyancha sahabhag	डॉ.भालचंद्र गोविंदराव कुलकर्णी Dr. Bhalchandra Govindrao Kulkarni	1374-1379
310	शाश्वत विकासाचे ध्येय आणि मानवी समाज Shaswat vikasache dhcy aani manvi samaj	डॉ.संजय संदिपान चव्हाण Dr. Sanjay Sandipan Chavan	1380-1383
311	शाश्वत विकास आणि भारत Shaswat Vikas Ani Bharat	डॉ.दाने बी.एल. Dr. Dane B. L.	1384-1388
312	स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील विषमता व शाश्वत विकास : विशेष संदर्भ मराठवाडा Stri- Purush Gunottaratil Vishamata va Shaswat Vikas : Vishesh Sandhrabha Marathwada	दीपक एम. भारती Deepak M. Bharti	1389-1397

OUR HERITAGE

ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "Sustainable Development Goals"

सेवाक्षेत्र व कृषी विकासात स्त्रियांचा सहभाग

डॉ. भालचंद्र गोविंदराव कुलकर्णी

इतिहास विभाग

लोकमान्य टिळक, महाविद्यालय,

वडवणी जि.बीड

Email: drbgk68@gmail.com

गोषवारा (Abstract):

ग्रामीण क्षेत्रातील महिलांना असंघटीत क्षेत्रात काम करतांना अनेक समस्या उद्भवतात, कमी शिकलेल्या महिलांना घराबाहेर काम करतांना भटकंती कमकुवत व दयनित स्थितीत पैसा कमावण्यासाठी काम करावे लागते. सद्यास्थितीत ग्रामीण महिलांच्या विकासासाठी शासकीय स्तरावर अनेक योजना राबविल्या जातात पण त्याची पूर्ण माहिती वेळेवर महिलांना पुर्ण न मिळाल्याचे दिसून येते. त्यामुळे शासकिय योजनेचा योग्य तो फायदा मिळत नाही. ग्रामीण शेतमजूर व अन्य मजूर महिला या अनुजही दुर्बल गरीब व निराधार आहेत. त्यांना त्या शासकिय योजनांची माहिती मिळावी त्यासाठी विविध ठिकाणी वेळोवेळी असे चर्चासत्र, परिसंवाद पुस्तिकाद्वारे माहिती देवून त्यांच्या विकासाला गती देता येते त्यातून कृषीविकास, उद्योग सेवा क्षेत्रात सहभाग वाढेल आणि ग्रामीण भागाचा विकास करता येईल.

Keywords: सेवाक्षेत्र, कृषी विकास, स्त्रियां

प्रस्तावना :

देशातील नैसर्गिक साधन संपत्तीचा योग्य उपयोग करून घेण्यासाठी मनुष्यबळ स्त्री व पुरुषांची श्रमशक्ती देशाच्या प्रगतीला अत्यंत महत्वाची आहे. देशातील एकूण श्रमशक्तीत स्त्रियांचे योगदान गरीब स्वरूपाचे आहे. शेती, उद्योग, सेवाक्षेत्र, कारखाने, लघु व कुटीर उद्योग यात स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने काम करावे लागत आहे. कृषी क्षेत्रातील शेतीशी संबंधित प्रत्येक कामामध्ये आजच नाही पूर्वीपासूनच महिला मोठ्या प्रमाणात काम करतांना दिसतात. बघत गटाच्या माध्यमातून लघु व कुटीर उद्योग. घराघरातून चालविल्या जात आहेत. उदा. शेवया करणे, पापड तयार करणे, वेगवेगळी लोणची, आवळ्याचे विविध पदार्थ बनविले, डाळ,शिलाई काम, झेरॉक्स मशिन चालविणे, टोमॅटो व अन्य फळांचा सॉस तयार करणे. व विकणे, अगरबत्ती

OUR HERITAGE

ISSN [Online] : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "Sustainable Development Goals"

मोषावृत्ती तयार करणे कापूरवडी, द्रोणे पत्रावळी मोहभूल गोळी करणे. यासारखी विविध कामे आज स्त्रिया शाभीण भागात शेतीशी संलग्न व्यवसाय करताना दिसतात. त्यातून त्यांच्या कुटुंबाच्या व एवढेर शाभीण भागाचा निश्चित विकास होण्यास मदत होते.

औद्योगिक क्रांतीनगर सर्वच समाजामध्ये व्यक्तीचे जीवन पूर्वीपेक्षा अधिक जटील व गुंतागुंतीचे झाले आहे. पूर्वीच्या काळापेक्षा आजच्या काळात व्यक्तीवर येणाऱ्या आकस्मिक संकटाची वाढलेली जबाबदारी फार जास्त आहे. म्हणून केवळ भारतातच नव्हे जगातील सर्वच देशांमध्ये सामाजिक सुरक्षिततेची नितांत आवश्यकता वर्तमान काळात निर्माण झालेली आहे. स्त्री हा कुटुंबाचा प्रमुख आधारस्तंभ आहे. पुरुषांच्या बरोबरीने शाभीण भागातील स्त्रियांना आर्थिक, कौटुंबिक व सामाजिक कार्य करावे लागते. वाढत्या महागाईत व कुटुंबाच्या वाढत्या गरजा पूर्ण करतांना कुटुंबातील पुरुषांनी कमाविलेला पैसा कमी पडतो त्यामुळे स्त्रियांना अर्धाजन करण्यासाठी घरातील काम व घरा बाहेरील शेतातील दोन्ही कामे करावी लागतात पण स्त्रियांचा काम करताना समाजातील दर्जा सर्वच बाबतीत दुय्यम ठरविला जातो. स्त्रियांना अनेक आर्थिक, कौटुंबिक व सामाजिक समस्यांना सामोरे जावे लागते. समाजाने लावलेल्या जुन्या धार्मिक परंपरा, नैतिक सिमा सांभाळून कामे करावी लागतात.

शाभीण भागातील स्त्रियांची स्थिती व तिचा दर्जा :

शाभीण भागात अजूनही महिलांचे महत्त्व जन्मानंतर पित्यावर, लग्नानंतर पतीवर, आणि वृद्धापकाळी पुत्रावर अवलंबून रहावे लागे आणि चूल जिण् वामूल व सामाजत महिलांना दुय्यम स्थान आहे. महिलांनी नोकरी करणे अथवा जास्त शिक्षण बाहेर जावून घेणे याला शाभीण भागात फारच कमी पादबळ आहे. कारण जास्त शिक्षण घेतले तर जास्त हुंडा द्यावा लागेल, मुलगी ही दुसऱ्याचे धन आहे, मलीच्या शिक्षणावरील खर्च एक बोव्या आहे. अशा चुकीच्या मानसिक धारणांमुळे घर, आंगण व भाव हीच तीची मर्यादा ठरते. त्यामुळे तिच्या प्रगतीमध्ये अनेक अडचणी येतात.

आजच्या बदलत्या युगात लोकांचे विचार बदलले असले तरी घरातील दारिद्र्य मुलांचे पालन-पोषण, महागाडे शिक्षण, बेकारी इत्यादी अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. मिळेल ते काम करून पोट भरावे लागते. वरून कुटुंबातील व्यक्तीला तारुचे व अन्य वेसन असल्यास घरातील अन्याय अत्याचार हा सुध्दा सहन करावा लागतो. महिलांनी कितीही कष्ट करून पैसा मिळविला असला तरी त्या पैशावर खर्च करण्याचा हक्क महिलांना नसतो. घरातील पुरुष हाच त्या पैशाचा धनी खरा हक्कादार असतो. तोच जमाखर्च ठेवतो आणि पैसा खर्च करतो. महिला ह्या कितीही कष्ट करून आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण व विकसित असल्या तरी समाजाचे स्त्रिविषयक

दृष्टीकोन स्त्री म्हणून समाजावरून मिहनाही धागणूक ही दुय्यम शोषक, गुलामगिरीची अशीच असते.

अगोदर उल्लेखिल्याप्रमाणे स्त्रीला सातवथात वडीलांचा, तारुण्यात घरची पत्नी म्हणून पत्नीचा, आणि म्हातारपणी पुत्राचा आधार असतो. म्हणजेच पितृसत्ताक कुटुंब पध्दतीमुळे स्त्री मागे राहण्याचे कारण वडील, पती व पुत्र आहे. तिला स्वतंत्रपणे विचार मांडण्याचा वागण्याचा मुळीच स्वातंत्र्य नसते. सामाजिक वातावरण, प्रतिष्ठा सदया समाजाची विचार सरणी स्त्री बदल फारच वाईट आहे. माणूस स्वतःला माणूस म्हणून जगणे कमी झाले. मानवीवृत्ती सदया बदलत आहे. मुलींकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन समाजाचा बदलविणे आवश्यक आहे. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात

महिलांना जगण्याचा वर निवडण्याचा पूर्ण हक्क होता म्हणून पूर्वीच्या जिजामाता, राणी लक्ष्मीबाई, महाराणी ताराबाई, येशुबाई राणीसाहेब, सातवाहनकालीन राणी गौतमी, मंत्री, मार्गी, नागनिका प्राचीन काळातील स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व प्रकारचे काम करू शकल्या व इतिहासात अजरामर झाल्या. बुध्दाच्या तत्त्वज्ञानानुसार महिलांना समान हक्क आहे. वडीलांच्या संपत्तीमध्ये समान हक्क मिळावा म्हणून डॉ. बाबासाहेब यांनी सामाजिक संपत्तीमध्ये महिलांना समान हक्क मिळावे म्हणून 'हिंदू कोड बिल' मांडले. पं. नेहरू सरकारने ते पारित केले नाही. 50 टक्के महिलांची आज आर्थिक स्थिती 'ना घर का' ना 'घाट का' अशी आहे. म्हणून महिलांच्या विकासासाठी शिक्षण हेच एक महत्वाचे विकासाचे शस्त्र आहे. परंतु इंग्रजी शिक्षण महागले, मराठी शिक्षणाचे महत्व कमी झाले, शाळा बंद पडल्या त्यामुळे बाहेर शिक्षणासाठी जाता येत नाही. बाहेरील वातावरण गुन्हेगारी, गुंडागर्दीचे असल्यामुळे महिला ह्या पुन्हा मागे पडत आहे. त्यांच्या विकासासाठी योग्य व भोफत शिक्षण शिष्यवृत्ती असली तरी बाहेर जावून शिक्षण घेणे यामीण महिलांना शक्य होत नाही. जवळपास हे शिक्षण असेल तेच घ्यावे लागते.

शिक्षणाच्या संदर्भात महत्त्वा फुले म्हणतात :

एक पुरुषाला शिकविले तर तो एकटा सुशिक्षित होतो पण स्त्रिला शिक्षण दिले तर एका कुटुंबाला सुशिक्षित करते. शिक्षण हे मानवी विकास घडवून आणणारे एक प्रभावी साधन आहे. आधुनिक काळात मानवी जीवनावरोबरच स्त्रियांच्या बौद्धिक, शारिरीक व सामाजिक विकास व्हावा यासाठी 'स्त्री शिक्षण कार्यक्रम' यात अनेक सुधारणा केल्या जात आहेत. पण त्याचा लाभ यामीण वातावरण व सामाजिक बुरसटलेल्या व गटूळ विचारसरणी यामुळे अनेक समस्या स्त्री भगतीमध्ये येतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, मुलांच्या शिक्षणाबरोबरच मुलींच्या शिक्षणासाठी घडपड केली तर आपल्या समाजाची प्रगती झपाट्याने होईल. आई सुशिक्षित व निरोगी असल्याशिवाय मुले चांगली सुसंस्कृत व दुष्कार विद्वान होणार नाहीत कारण लहानपणापासून मुलांस आईचा निकटचा सहवास लाभतो पण भारतातील बहुतांश महिलांना पुस्तकांच्या संपर्का नसल्यामुळे व

कमी जाणी असलेल्या स्त्रीयांना मुलांचे खरे हित कशात आहे याचे ज्ञान नसते. शिक्षणाच्या अभावामुळे महिलांची प्रगती कुंठीत होते. प्रगतीचा वाटा हस्तगत करता येत नाही. एक स्त्री ही दुसऱ्या स्त्रीकडे वरी म्हणून संकुचित दृष्टीने पाहते त्यामुळे भ्रूणहत्या, मांडणी व घटस्पीट, अत्याचार मारझोड इत्यादी समस्या उद्भवतात. महिला मानसिकदृष्ट्या पिडित होतात. अशी परिस्थिती असेल तर देशाच्या विकासात महिलांचे योगदान कमी लागेल. देशातील दारिद्र्याचे दृष्टचक्र मोडून काढण्याचे शिक्षण एक शस्त्र आहे. शिक्षण म्हणजे राष्ट्रीय गुंतवणूक आहे. पण आपल्या देशात शिक्षणावरील सरकारी खर्च फारच कमी आहे. राज्यशासन एकूण वित्तीय महसूल खर्चापैकी सुमारे 1/6 भाग सर्वसाधारण शिक्षणावर खर्च करते. शासनाच्या अर्थसंकल्पणाच्या माध्यमातून विविध संधी उपलब्ध करून दिल्या तरीपण लाभ घेण्याच्या मार्गात अनेक अडथळे येतात. त्या दूर करणे आवश्यक आहे.

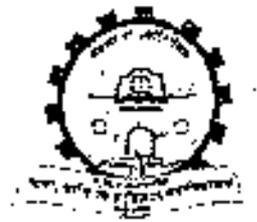
कृषी विकास स्त्रियांचा वाढता सहभाग :

ग्रामीण विकासात कृषीमाल गुरुकिल्ली आहे. कमी खर्चात अधिक उत्पन्न मिळवून देणारे साधन म्हणजे शेतमाल होय. उदा. तुळशीपासून पावडर, तेल अर्क, तुळशी तेल, निंबापासून तेल, बोरपासून बोरकूट पापड्या फळापासून ज्यूस, मुरब्बा, लोणची भुकटी, मेथी, गांजर, मुळा, पालक, कडुलिंबू शेवगा, बटाटा, कांदा, लसूण चटणी, कोथींबीर, पावडर, बेकरी, उत्पादन, खदयतेल मका पशु खाद्य अल्कोहोल, डेप, पापड, शेवया व इतर अन्य वस्तू आज ग्रामीण महिला बनवित आहेत. व लोकांना कमी दरात विकत आहेत. त्यामुळे त्यांना ग्रामिण भागात आर्थिक व कौटुंबिक उन्नती करण्यास फार मोठी मदत झाली. सोबतच देशाच्या विकासात सुध्दा हातभार लागत आहे. शेतकऱ्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा करण्यास स्त्रीया मदतगार ठरत आहेत.

आधुनिक काळात बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांना मायक्रोफायनान्स द्वारे छोटी छोटी स्वरूपात कर्ज देवून त्यांच्याकडून बऱ्याच वस्तू तयार केल्या जातात. त्यांच्या मालाला विदेशी बाजारपेठ जर उपलब्ध करून दिली तर त्यांना जास्त किंमत मिळेल आणि उद्योगाचा विस्तार करण्यास मदत मिळेल, पैशातून पुन्हा त्यांच्या कौशल्यावर आधारित उद्योग सुरू होतील. महिला ह्या कर्ज चुकते करण्यात प्रामाणिक असतात, मेहनत करत असतात. त्यांच्या मेहनतीला सेवा क्षेत्रातून जर वाव मिळाला तर त्यांच्या देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होण्यास मदत होईल.

कृषी क्षेत्रात विकासात सेवा क्षेत्राचे योगदान :

आधुनिक काळात अनेक क्षेत्रात संपर्कातून स्वबळावर महिला आपले बौद्धिक आत्मीक आणि मानसिक कौशल्याच्या आधारावर पुरुषांपेक्षा अधिक प्रभावीपणे, प्रामाणिकपणे भारताच्या विकासात महिलांची भूमिका महत्त्वपूर्ण मानली जात आहे. आज विविध क्षेत्रात महिला पुढे येत

आहेत. उद्योगधंद्यात कारखान्यात इत्यादी क्षेत्रात अभियंता, वैज्ञानिक, सैनिक, सेवाक्षेत्र उपहारगृह विश्रामगृह मनोरंजन, शिक्षण, खाद्य उद्योग इ. विविध लघु व कुठीर उद्योग चालवून ग्राहकांना सेवा पुरविण्याचे काम करताना महिला पुढे आलेल्या आहेत. विमा कंपनी, बँका, सौंदर्य प्रसादन विषयक सेवा, ड्रायव्हींग, प्रवासवाहतूक वरील, सामाजिक क्षेत्र, पोलीस सल्लागार, पर्यटन सेवा शिवाय कृषी क्षेत्रातील सर्व काम आज महिला करताना दिसते आहे. सेवा क्षेत्रात पुरुषांपेक्षा महिलांचे प्रमाण कमी असले तरी काम करण्याचे धाडस महिलांमध्ये वाढत आहे. ही एक महिलांची प्रगती आहे. यामुळे देशाच्या विकासात मोठे सहकार्य लाभणार आहे. सोबतच समाज परिवर्तन होऊन स्त्री-पुरुष समानता निर्माण होऊन अनेक क्षेत्रात पुरुषांच्या खांद्याला खांदी लावून काम करताना स्त्री दिसते आहे. ग्रामीण व शहरी समाजातील स्त्रियांवर अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी सामाजिक कार्यकर्त्या महिला पुढे येताना दिसताहेत, तळागाळातील स्त्रीया बचत गटाच्या माध्यमातून सक्षम करून हजारो महिलांना काम मिळत आहे. स्त्रियांचा सर्वांगीन विकास करण्यासाठी केंद्र सरकार व राज्यसरकार स्त्री विकासाच्या संदर्भात कायद्याची अमलबजावणी करून महिलांना विकासाच्या प्रवाहात आणले पाहिजे जेणेकरून समस्त राष्ट्राच्या व देशाचा विकास होईल.

शेती आधारित उद्योगासमोरील अडचणी :

- 1) दळण-वळणाच्या सोयींचा अभाव, यामुळे या उद्योगातील वस्तूंचा बाजारपेठेत वेळेवर होणारा पुरवठा होत नाही.
- 2) उत्पादित माल साठवून ठेवण्यासाठी गोदाम व्यवस्था, शित्तगृहे ग्रामीण भागात नाहीत, वेळेवर माल कोणी खरेदी केला नाही तर माल खराब होतो, कमी किंमतीत माल विकल्याशिवाय पर्याय उरत नाही. त्यामुळे केलेला खर्च पूर्णपणे निघत नाही.
- 3) शेती उद्योगाच्या खर्चात वाढत्या स्पर्धेमुळे वाढ होत आहे.
- 4) सरकारच्या धोरणाचाही परिणाम शेती व्यवसायावर होवू लागला आहे
- 5) या उद्योगांना भांडवलाची कमतरता भासत असल्यामुळे अनेक प्रश्न निर्माण होत आहेत. कच्चा मालाचा अपुरा पुरवठा, भार नियमन, पाणी समस्या, उत्तम दर्जाचे बि-बियाणांचा अभाव, यामुळे शेती व्यवसाय मागे पडत आहे.
- 6) योग्य शिक्षण व प्रशिक्षण सुविधांच्या अभावामुळे अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. शेतीवर आधारित उद्योगांच्या समस्या सोडविण्यास आवश्यक उपाय-योजना :
 - 1) सिंचन व्यवस्था व विस्तारित्यांचे प्रश्न वेळेवर सोडविणे आवश्यक आहे.
 - 2) शहरी भागाप्रमाणेच ग्रामीण भागात शित्तगृह गोदामांची निर्मिती होणे गरजेचे आहे.

OUR HERITAGE

ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 5.8
Special Issue on "Sustainable Development Goals"

- 3) विद्युत भारनियमन बंद करण्यात यावयास हवे, याला पर्याय उपलब्ध होईल अशी उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.
- 4) नियंत्रीत बाजारपेठांची संख्या वाढली पाहिजे
- 5) दळण-खळणांच्या सुविधा रस्ते चांगल्या दर्जाचे निर्माण होणे गरजेचे आहे
- 6) अल्प दरांत बँकानी विकासासाठी कर्ज पुरवठा व अनुदान देणे आवश्यक आहे.
- 7) पिकविमा काढणे व योग्य पध्दतीने वेळेवर पुरवठा करणे आवश्यक
- 8) निर्यात वृद्धीच्या सुविधा शासनाने निर्माण कराव्यात.
- 9) प्रशिक्षण संस्था, संशोधन सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात
- 10) शेतीला लागणारा खर्च कमी होण्यासाठी सहकारी पध्दतीने शेती केली जावी.

सारांश :

स्त्री व पुरुष समाज व्यवस्थेचे दोन मुख्य घटक आहेत. एका घटकाच्या आधारे समाज चालणे शक्य नाही आदर्श जीवनाकडे वाटचाल करण्यासाठी दोघांचीही प्रगती समान, अधिकार मिळणे गरजेचे आहे. सर्वच देशांत शेती विकास होत आहे. भारतातील सामाजिक दुशित वातावरणामुळे, सेवा क्षेत्राच्या विकासाला दुय्यम दर्जा मिळत चालल्यामुळे प्रगतीचा वेग कमी होत आहे. आज अनक सेवा नव्याने उदयाला येत आहेत. परंतु सेवा उपभोग अत्यापर्यंत पोहंचाव्यात. आगोदर त्याचे योग्य नियोजन व आधुनिकीकरण होणे गरजेचे आहे. महिलांच्या स्थिती व समाजाच्या विचारात बदल करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

- [1] Women Empowerment in India -5 March 2010
- [2] प्रा. करांगळे व लठे, सेवांचे विघटन आणि ग्राहक संबंध व्यवस्थापन, पायल प्रकाशन, नागपूर
- [3] <http://menaews.gov.in/content/articlesnow.aspx?id=FD50L17W2W2LIFT17EdxwN%7CDHmvA5R3ymEarvapBZHq4tobdFWOPVW=>
- [4] अर्थसंवाद मार्च 2016 खंड 29 अंक 4 शेती आधारित विशेषांक
- [5] प्रा. रंजना लांजेवार 2010 - ग्रामीण भागातील श्रमजीवी महिलांच्या अर्थिक समस्यांचे अध्ययन, मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
- [6] आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास - कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद - साहेबराव गाठाल.

1940-41
1941-42

तिफुण

वर्ष : ११ चे अंक : २ राव ३ रा
जुलै ते डिसेंबर - २०२०

लीककला विशेषांक

... ..

- 1) ...
- 2) ...
- 3) ...
- 4) ...
- 5) ...

... ..

- 1) ...
- 2) ...
- 3) ...
- 4) ...
- 5) ...

... ..

- 1) ...
- 2) ...
- 3) ...
- 4) ...
- 5) ...

... ..

... ..

... ..

- 1) ...
- 2) ...
- 3) ...
- 4) ...
- 5) ...

... ..

15) Re-Engineering for library services in pandemic

Journal Name: Journal of Oriental institute

(P 16-21)

ISSN:0030-5324

List.135

UGC CARE LIST No. 135
ISSN 0030 - 5324

Journal of The Oriental Institute

Vol. 71, Issue. 03, No.02,
July - September : 2022

Accredited Grade 'A' by NAAC

Oriental Institute

The Maharaja Sayajirao University of Baroda
Vadodara

THE MAHARAJA SAYAJIRAO UNIVERSITY OF BARODA

**Journal
of the
Oriental Institute**

ISSN: 0030-5324

EDITOR
Dr. Sweta Prajapati
In-charge Director, Oriental Institute

**सत्यं शिवं सुन्दरम्
Estd. 1949**

VOL. 71, Issue 03, NO.02, July-September 2022

editor.iosubaroda@gmail.com

INDEX

S.NO.	TITLE	PAGE NO.
1	A STUDY OF DIGITAL MARKETING AND ITS IMPACT ON CUSTOMER SATISFACTION Dr. Maria Priya P, Mr. Srivathsa.S, Mr.ThousifurRehman.I	1
2	A STUDY ON KEY STRATEGIES LEVERAGING EMPLOYEE HEALTH AND WELL BEING Dr. Maria Priya P, Anusha D, Ranjeetha C Nagarur	5
3	SOCIAL MEDIA: IMPACT, RELEVANCE, AND USEFULNESS IN THE GROWTH OF MSMEs DURING POST-COVID 19 Prof Goetha PS, Bhuvana R, Shylashree V	11
4	RE-ENGINEERING OF LIBRARY SERVICES IN THE PANDEMIC Dr. Devidas Eknathrao Dadpe	16
5	ROLE OF SELF MOTIVATION AND DETERMINATION WITH IMPACT ON WORK-LIFE BALANCE Neha Guleria, Dr. Richa Khugshal	22
6	EFFICIENT REVOCABLE MULTIPLE-AUTHORITY ATTRIBUTE-BASED ENCRYPTION FOR CLOUD STORAGE V. Srinivasan, V. Ananth Kumar, S. Arushiya	31
7	IMPACT OF DIGITAL MARKETING IN THE RETAIL SECTOR IN BANGALORE CITY Prof.Kaveri. C.S., Mr. Shivashish Mishra, Ms. Anjali Upadhyay	37
8	AN ASSESSMENT OF THE EFFECTS OF MANAVALAKALAI YOGA ON STRESS MANAGEMENT Dr.M.Manikandan,	42
9	RELATIONSHIP BETWEEN SELF- REGULATED BEHAVIOUR ON ADMINISTRATIVE EFFICACY AMONG THE PRINCIPALS OF HIGHER SECONDARY SCHOOLS IN KERALA Mr. NADEER CHATHOTH, Dr. BEENA K	46
10	A STUDY ON AIRLINE SECURITY GUIDELINES AFTER PANDEMIC-WITH REFERENCE TO HIJACK TEJASM, MONICA J, Professor.MANGAYARKARASIN	50
11	USE OF INDUSTRIAL WASTE WATER IN AGRICULTURE. Rehamanulla khan.k Nikesh ekka, prof Rakshitha.	54
12	THEORETICAL SKILLS INTO PROFESSIONAL SKILL Karthik. V, M. Prashantha, ProfRakshitha	57
13	INNOVATIVE FINANCING - POST-PANDEMIC ERA AT SLICE PAY PROF. ASHWINI C, ESWAR PRATHYUSH N, MAHESH.R	60
14	PRINCIPLES OF NATURE CURE: A PATH TO PREVENTIVE HEALTH CARE Dr. Sutapa Ray	67
15	THE IMPACT OF DIVORCE ON THE FUNCTIONAL ASPECTS OF THE SOCIETY Aarthi G, Gnana Sanga Mithra S.	76
16	A STUDY ON DEVELOPING NON TECHNICAL SKILLS IN AERONAUTICAL ENGINEERING STUDENTS TO BRIDGE THE GAP BETWEEN ACADEMIA AND AVIATION INDUSTRY Muthamiz Murugan, Dr S Dhanapal, Dr ESM Suresh,	84
17	PROBLEMS RELATED TO DIGITIZATION IN ACADEMIC LIBRARIES OF MADHYA PRADESH: A STUDY Namrata Mehra, Dr. Anil Kumar Jain	89

Journal of the Oriental Institute

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to certify that the article entitled

RE-ENGINEERING OF LIBRARY SERVICES IN THE PANDEMIC

Authored By

Dr. Devidas Eknathrao Dadpe,

Librarian, Lokmanya Tilak Mahavidyalaya, Wadwani, Tq. Wadwani,
Dist. Beed, M.S., Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Aurangabad, Maharashtra,

Published in

Journal of the Oriental Institute ; ISSN: 0030-5324

Vol. 71, Issue. 03, No. 2, July - September: 2022

UGC Care Approved, Group I,
Peer Reviewed and Referred Journal

Journal

of the

Oriental Institute

M.S. University of Baroda

ISSN: 0030-5324

RE-ENGINEERING OF LIBRARY SERVICES IN THE PANDEMIC

Dr. Devidas Eknathrao Dadpe, Librarian, Lokmanya Tilak Mahavidyalaya, Wadwani, Tq. Wadwani, Dist. Boad, M.S., Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad, Maharashtra, Email: ddadpe@gmail.com

Abstract

At present the whole world is going through a critical phase of COVID-19 pandemic lockdown environment. Corona virus has threatened and affected almost all spheres of our living and livelihood. Every academic institution including libraries and information centres has been affected with Corona virus. The new normal, social distancing, masks, gloves and washing of our hands are here to stay in the world. Even all restrictions are lifted, until corona vaccine is discovered and implemented. The present study attempts to provide a better understanding of the measure to take into account when reopening the libraries and library services required for the post-pandemic academic library reopening phase. With a proper understanding of the pandemic, academic librarians can perform well in library re-opening time and similar pandemic conditions in the future and provide a better post-pandemic experience for library users in the library re-opening. Library staff and all the stakeholders shall have a general understanding of the pandemic. Academic librarians can lead all the safety protocols, policies, getting touch with the latest updates about the pandemic, disinfection practices in the library. The novel coronavirus (COVID-19) disease presented unique challenges to all the stakeholders of education system. The sudden and unexpected outbreak of the virus forced the library professionals, to ascertain ways of working in a rapid time frame like shifting to digital platform wherever possible and to provide adequate remote services to the users. Given the extrinsic challenges in providing services during a public health emergency, the purpose of this paper is to find out how technology became a saviour for the premier technological institutions of India during the COVID -19 pandemic. The study explores the type of services provided by libraries of Indian Institutes of Technology (IITs) based on the contents published on their webpages. The study highlights the significant initiatives taken by the libraries which can be followed by others to meet the post lockdown needs.

Keywords: Scholastic Librarians, COVID-19, Corona Virus, E-Resources, Library and Information Centers, Libraries

Introduction

The COVID-19 pandemic has constrained states overall to put their nations in full or halfway lockdown to contain the spread of the infection. Nonetheless, these lockdowns accompanied serious monetary and social results, which has likewise introduced one of a kind difficulties in the instructive area and has constrained understudies as well as strategy producers and specialist organizations including the bookkeepers to adjust and take on innovation as a practical and important choice to guarantee satisfaction of the instructive requirements of the partners and in defeating different obstacles in this pandemic time. India, on 30 January 2020, revealed its most memorable positive instance of the novel Covid (COVID-19) from the territory of Kerala with an understudy, who was concentrating on in Wuhan University and had headed out to India. At present the entire world is going through a basic period of COVID-19 pandemic lockdown environment. Covid has compromised and impacted practically all circles of our living and livelihood. Each scholarly organization including libraries and data focuses has been affected with Covid. The libraries across the globe are endeavoring hard to adapt to the emergent circumstance. As the secures phrases are connected with acquire

business as usual, the libraries are also preparing for returning and resumption of exercises. In this pandemic circumstance, all libraries have been the doors of significant data and information for directing research and improvement on the connected branches of knowledge. The scholastic libraries and data & reference administrations began to acquire significance by giving analysts the open door to explore scientific research, while counteraction of the infection. The new typical, social separating, masks, gloves and washing of our hands are staying put on the planet. Indeed, even all limitations are lifted, until crown antibody is find and executed. The current review endeavors to give a superior comprehension of the action to consider while returning the libraries and library administrations expected for the post-pandemic scholarly library resuming stage. With a legitimate comprehension of the pandemic, scholastic curators can perform well in library re-opening time and comparative pandemic circumstances later on and give a superior post-pandemic experience for library clients in the library re-opening

Objectives

The Primary target of the review is to figure out the offices and administrations given by the IIT libraries during COVID-19 pandemic from different perspectives:

- Type of offices and administrations gave to the clients.
- Mode of spread of administrations during the period.
- Preventive measures taken to battle Covid

The novel Covid (COVID-19) sickness introduced remarkable difficulties to every one of the partners of school system. The unexpected and startling flare-up of the infection constrained the library experts, to learn approaches to working in a fast time period like moving to computerized stage at every possible opportunity and to offer sufficient remote types of assistance to the clients. Given the extraneous difficulties in offering types of assistance during a general wellbeing crisis, the reason for this paper is to figure out how innovation turned into a friend in need for the chief mechanical foundations of India during the COVID - 19 pandemic. The review investigates the kind of administrations given by libraries of Indian Institutes of Technology (IITs) in view of the items distributed on their site pages. The review features the critical drives taken by the libraries which can be trailed by others to meet the post lockdown needs.

A novel Covid was first found in Wuhan city of China in October 2019, and it proclaimed a worldwide pandemic in March 2020 by the World Health Organization. In India, the primary instance of Covid was seen on 30th January 2020 in the Kerala express (The Wire, 2020). This illness, called Corona Virus Disease (COVID), spreads among people through immediate, roundabout, or close contact with tainted people through mouth and nose emissions (Kabadayi et al. 2020). After the spread of COVID19, numerous nations were unfavorably impacted by this pandemic since October 2019. Since December 2019, COVID-19 has been a colossal test to save the human local area. The clever COVID 19 made the wellbeing crisis and human existence emergency regarding the world. Likewise, a wide range of libraries and exhibition halls are unfavorably impacted by the COVID-19 pandemic and practically all libraries all over the planet have been confronting finished lockdown provokes in opening and giving admittance to their print assortments and administrations by benefactors. In India, every single instructive organization, schools, universities, colleges are in finished lockdown according to local government rules which influence the understudy's examinations. Most of understudies are remaining in their homes and they can't get their review materials from libraries. Today, college libraries are assuming an essential part to play out the obligation and conveyance of understanding materials (books/diaries) through computerized library administrations to the enlisted clients on their cell phones. During the nationalize lockdown March-June 2020 every one of the administrations were conveyed through web-based mode as virtual administrations to keep away from the spread of Covid in the human local area. This review covered the prescribed procedures and administration conveyance during the pandemic when the University Grant Commission (UGC) gave an authority roundabout to all colleges for classes suspended and online classes were begun through virtual gathering devices. During the web-based classes presented by college showing staff, college libraries are executed virtual library administrations as any open doors to changing the data conveyance scene. Toward the start of April 2020, library experts without precedent for world history

ended up without their library space to share the data assets and their social legacy. Practically all Indian college libraries and most advanced education foundation libraries had proactively given their enlisted clients a unique sort of admittance to online e-assets (e-diaries, digital books, and book recordings, reports, and examination information as well as streaming admittance to interactive media assets over the web. The COVID 19 pandemic made an emergency with staff attempting to play out their ordinary obligations at work they needed to remotely depend on working.

Review of literature

The job of libraries in open crises has been talked about with much consideration previously. For example Featherstone and others have featured the range of jobs that administrators can play in crisis. Through telephonic and email meets the creators recorded the tales of 23 North American curators who answered bombings and different demonstrations of psychological oppression, seismic tremors, plagues, fires, floods, storms, and cyclones. The review reports critical commitments of the custodians towards readiness and recuperation exercises of library administrations encompassing fiascos. Zach presents an outline of public libraries' reactions to crises and examined how public libraries have given fundamental data administrations during season of emergency. The review recommends that public libraries need to construct their situation as a dependable wellspring of essential data by giving first and simple admittance to those supports searching for data about what to do in a crisis. Tu-Keefener and others have directed a circumstance explicit contextual analysis to recognize wellbeing data administrations and innovation access during and after the horrendous flooding in South Carolina. The review explored the pretended by open libraries as accomplices of general wellbeing organizations during and after a fiasco. Center gathering gatherings and one on-one meeting technique was utilized to get the necessary information. The review suggested that public libraries ought to be proactively arranged to give dependable fiasco and wellbeing advanced assets for grown-up clients (Tu-Keefener, Liu, Hartnett, and Hastings, 2017). Cleric and Veil through their review named "Public Libraries as Post-Crisis Information Hubs" reports that public libraries assumed an extraordinary part by giving web admittance to local area individuals to demand help, to assist with tracking down missing loved ones, to document protection claims, and, as a rule, to start reconstructing their lives. This article reports the nature of administrations and exercises public libraries acted accordingly and recuperation in twelve unique networks affected by cyclones. The conversation incorporates an assessment of the nature of the reactions and furthermore records a few suggestions to work on the readiness and reaction in season of crises (Bishop and Veil, 2013). Jingjing Liu and others play accentuated the part libraries could play in misfortune readiness and recuperation by means of online entertainment by scattering tenable data. The suggestions given by the creators could help libraries to proactively think up risk correspondence procedures involving web-based entertainment for viable data administrations

Impact of COVID-19 Pandemic Lockdown on Libraries

Libraries are confronting difficulties and limitations in the lockdown climate. State and Central government and furthermore neighborhood specialists consistently are adopting various strategies so as to time, sometimes requesting the full conclusion of all scholarly establishments including libraries and data focuses. In this present circumstance existing library experts might take following preventive measures to check the spread of COVID-19 through the libraries:

- ❖ Libraries are shut
- ❖ Limitations to understudies, resources and examination researchers
- ❖ Treatment of library materials
- ❖ Supplier library benefits from a distance
- ❖ Versatile learning
- ❖ Online class/online class/online studio/online test/web based gathering
- ❖ Sharing library e-assets
- ❖ Expanding utilization of computerized library materials

Preventive Measures and Guidelines for Libraries in COVID-19 Pandemic

- ❖ The scholastic library ought to plan a coordinated pandemic avoidance convention to serve the library clients with awesome post-pandemic resuming experience as follows:

- ◆ Library clients wear facial covering generally
- ◆ Library staff will have facial covering and gloves if there should be an occurrence of taking care of returned library materials
- ◆ Course counter and reference work area staff will utilize face safeguard, cover and gloves
- ◆ Ordinary cleaning library
- ◆ Try not to contact nose, mouth and eyes
- ◆ Wash hands with cleanser and water
- ◆ Utilize 70 % liquor based sterilization.

Re-opening Strategies for Libraries

The continuation of library administrations during secure circumstances and post pandemic scenarios should be practice with legitimate consideration and understanding, particularly during post-pandemic conditions while re-starting exercises in a scholastic library after the lock down situation. Prevailing COVID-19 pandemic has given an educational example to scholarly custodians to re-think the manner in which they perform and in what ways they can plan for post-pandemic re-opening of the library as follows.

1. Post lockdown period will be totally unexpected climate in comparison to it was before lockdown. The library rules and guidelines, guides, handouts, concentrate on room facilities, outside guests, visitors, the staff and understudy family members, there will be limitations to everyone. There will be expected to change the library strategy, rules and guidelines, to make sure that each library client and the library assets ought to be protected in the library.

2. Putting restricted quantities of understudies, resources, research researchers, staff and other visitors using the library at any one time, and see that how to implement these, as well as identifying locations in and around the library where individuals might accumulate intently together, for example using one-way (if conceivable) entry and leave discrete. Restricting furnishings, shutting the reading rooms, or proceeding to delay programs. It is additionally fitting to clean the toilets frequently for wellbeing reason.

3. The library staff should have a propensity for wash routinely their hands habitually, access to safety materials like gloves and facemasks, and that hands sanitizer is accessible at the entrance of the library as well as close to hardware like PCs, electronic on/off switches, land line phone in the library.

4. Advancing web-based administrations and assets to control on numbers looking to visit the library

5. Eliminate, improving seats, tables and other furniture to oblige social removing.

6. Fostering the web-based arrangement of generally speaking assortment advancement of digital books, e-diaries, e-postulations and papers, e-data sets and give access through remote without human contact

7. The library rules ought to be modified and it ought to be plainly imparted to all students, faculties, research researchers and other library individuals through email, SMS alert, YouTube and the electronic board.

8. The library framework is experiencing significant change stage up to the furthest limit of COVID 19. To protect the staff from the Covid, the important hardware ought to be given and training is a fundamental element. The hardware incorporates straightforward screens if essential, providing the furniture so that base distance with the understudies and the library users should keep up with. Advancing work from home whichever is conceivable in this manner numbers of the staff, understudies and other library clients can be put taken care of.

◆ Zeroing in on normal cleaning processes, brief breaks ought to be accommodated library select for cleaning reason. The consideration ought to be given for escalating cleaning to the plastic, metallic surface where the infection show up for longer period, with the exception of the surfaces of copper and hard paper where the infection show up for brief period.

It is expected to explain that if circumstance of spreading COVID 19 establishes quickly due to the opening the library, it might close out of the blue for the security of all despite everything notice and it will be resume after the circumstance come typical and safe or if nothing else taken care of. To make mindfulness on friendly separating, safe hand cleanliness, general wellbeing, safe taking care of library materials, cleaning of library materials and use of accessible social media

Govt of India,") Extensively this study utilizes the strategy for examination of the sites to figure out the reactions of the libraries of the chief mechanical establishments of India to COVID - 19.

Conclusion

A large portion of the libraries in India have shut down with presumption that the COVID 19 pandemic chain will separate and slow or go under control. However, step by step the quantities of active cases and the passings are expanding. Further every Indian State and Union Territory has different scenario. The Government is currently resuming the instructive foundations in near future, at last the libraries have additionally required re-opening with good to go systems. The unique procedure will not helpful for the immense nation like India where the power of the pandemic varies from one spot to another. Subsequently the creator has recommended various systems. Academic Libraries on the web have become more equipped and certain about terms of resource management and digitalization. Data social orders are looking for data in computerized format, therefore, library administrations relies on gifted experts. Library assumes fundamental part in data acquisition, capacity, examination, understanding and spread of data among the library users. This Article has carried out an amazing open door to learn late mechanical headways in order to boost the utilization of library assets and administrations in overall lockdown and pandemic circumstances winning in the country. This conversation will give an outline on preventive measures and latest things in libraries to assume proactive part in the present and post pandemic circumstance. Coordinated pandemic counteraction practices can lead the scholastic library to provide a great re-opening experience for every one of its partners. Library staff and all the stakeholders will have a general comprehension of the pandemic. Scholarly bookkeepers can lead all the wellbeing conventions, strategies, getting contact with the most recent updates about the pandemic, disinfection rehearses in the library.

The episode of the COVID-19 pandemic has required unexpected and extremist changes in conveyance of library administrations, as severe social separating and lockdown measures were forced in the beginning stages of the pandemic. The Internet and web advances have established a new and unparallel climate and empowering the libraries to improve and reinforce the exploration, educating and learning even in this troublesome and dubious time. The idea and practice of giving remote access of e assets by libraries isn't new, however the easy to use way took on by numerous libraries and the quantity of assets made accessible by them during the pandemic is praiseworthy. Impressive preparation by the library experts will be required even after the open of instructive grounds. It will be basic to re-survey each current assistance and once again plan it considering the public authority conventions to manage what is going on. Following severe social separating estimates visit to library could be limited when organizations re-open. Clients might interest for extra computerized assets in the event that the circumstance doesn't work on much for a more drawn out timeframe.

References:

1. Diocesan, B. W., and Veil, S. R. (2013). Public Libraries as Post-Crisis Information Hubs. *Public Library Quarterly*
2. Division of Higher Education | Government of India, Ministry of Education
3. Devi, K. K., and Verma, M. K. (2019). Content examination based assessment of library sites: A contextual investigation. *Chronicles of Library and Information Studies*
4. Liu, J., Tu-Keefer, F., Zamir, H., and Hastings, S. K. (2017). Online Entertainment as a Tool Connecting with Library Users in Disaster.
5. American Library Association (2020). *Pandemic Preparedness*.
6. Aul, M. and Singh, K. K. (Jan-June, 2020). Patterns, Opportunities and Scope of Libraries during COVID-19 Pandemic.
7. Australian Library Association (2020). *Australian Government Responding to COVID-19*.
8. Ferrando, I. D. K. L. and Jayachera, P. K. (July, 2020). Re-opening the Academic Library in the Post-pandemic Season: A Lesson-Learned from the COVID-19 Pandemic. *Diary of the University Librarians Association of Sri Lanka*.
9. Administration of South Australia (2020). *Nearby Government Libraries: Road Map to Reopen the Libraries- COVID-19 South Australia Factsheet*.
10. Global Federation of Library Association (2020). *Coronavirus and the Global Library Field*.

Zeichen Journal

An UGC-care Approved Group-II Journal

ISSN No: 0932-4747

ZEICHEN

Website: www.ezeichen.com/ Email: editorzeichen@gmail.com

Paper ID: ZJ/2362

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to certify that the paper titled

Girish Karand's Crossing to Talikota: Digging into the
Past before He Bade Adieu

Authored by

M D Sasane

From

Lokmanya Tilak Mahavidyalaya, Wadwani

Has been published in

Zeichen Journal, Volume 8, Issue 02, February - 2022

International
Organization for
Standardization

7021-2008

UGC APPROVED JOURNAL

Harinara Baskaran
Editor-in-chief
Zeichen Journal

When I returned from the USA India was mired in the Maoist-Mulderi chaos. The country was being polarized and the country was moving in dangerous directions. *Tale Dhruva* is a social issue oriented 'theory' text that tries to address issues of religious belief that create social and political crises ... I wanted to present the consequences of religious fundamentalism and highlight the futility of such attitudes in the face of people's aspiration for happiness, peace and prosperity (16)

The same may be said in case of the third history based play, *Dreams of Tipu Sultan*. Karnad was commissioned to write a radio play by the BBC to celebrate the fiftieth anniversary of Indian Independence in 1987. As per the BBC guidelines, the focus of the play had to be on some aspect of Indo-English relations. Karnad took it to be an opportunity to focus on Tipu's role in the struggle against the British power. It was A. K. Ramanujan who drew Karnad's attention to Tipu's dreams.

For this last play, *Crawling to Puthode* to which Karnad wrote preface in 1991 April 2019 exactly before one month he celebrated his 80th birthday. However, he could not see its world premiere scheduled on 2nd Oct 2019 as he breathed his last on 10th June 2019. As stated earlier, he was fascinated by the circumstances of the history of the Deccan and the fall of Vijayanagar Empire was one of these. But what made him write this play was, in his own words again "Kirtunath Kurthkoti who drew his attention to the seminal role played by 'Aliya' (son in law) Ramayya in the rebellions build up to the cataclysm of 1685"(x). Karnad misses no words to admit

However, it was Richard Eaton's essay on him (Reunited in A social History of the Deccan 1600-1761) that awakened me to the tragic dimensions of this exceptional figure, who was the absolute ruler of the empire without being accepted as its head. The book Eaton later wrote with Phillip Wagoner, Power, Memory, Architecture, 1600-1600

further illuminated my understanding of the forces that shaped the context.

It points to the fact that Karnad's fascination with history has been perennial till his last play, *Changambe to Tirthahata*. However, in case of the present play, it was his personal curiosity to see and explore how that such a rich, prosperous and spectacular empire of Vijayanagar ended catastrophically. The opening of the play describes the havoc the victorious armies of the united Sultan (those of Bijapur, Golkonda, Ahmadnagar and Bidar) created aftermath the defeat of the Aliya. Karnad has observed, 'Behind this cataclysm swirls a saga of ruthless ambition, caste and religious conflict, family intrigue and betrayal, driven by the power hungry 'Aliya Ramaraya, but 'unacceptable to his own people as the legitimate heir because he lacked the royal blood (Durti) led to the Fall of the Empire.

In the play, Karnad counts all these reasons one after another, Ramaraya gives vent to his agonies for not being accepted as the worthy of throne:

KAMARAYA. . . I'm being recognized as Vijayanagar Incarnate, as the Tuluva royal family has never recognized me. All my life I've been humiliated by the presence of Krishna Ravi, her royal relatives.

It rankles, don't you know? The nomenclature, 'Aliya'. The Son-in-Law. I tried to be the Son-in-Law.

.... We are Aravidas. We are of the great Chalukya lineage and yet we are not good enough for her royal relatives. What've we been doing all these decades? Playing watchdogs for the Tuluva marionette plunked (plunked) on the throne. You talk of your father making us his son-in-law, well, by doing so he managed to ensure there will be lifelong guards for his royal family, didn't he? It was a stroke of genius.

Of course, your generous, loving relations! For twenty years I have played their game.

Aliya Ramaraya in his emotional swing narrates an incident that took place at Thrippunithur to describe the helplessness of the people and royal family members of Vijayanagara to his present position in the Empire but under-estimated for his power.

RAMARAYA. ... I was in Thrippunithur in conference with the sathanapatis of the Nayaka of Madurai, Tanjavuru, Ikkeri, Gingi, and Mysuru. The place was packed to suffocation with pilgrims, and we had to conduct our secret negotiations, cloistered in a tiny room.

... Our negotiations were secret and important. I had to piss but the discussions wouldn't end. There was no way I could leave. The crowds made it impossible for me to move, and then there was the fear that sathanapatis may feel insulted if I left. I couldn't stop my bladder from dribbling. My thighs under my dress were wet. The stench almost began to buffet me. Not just me, I could see from their faces that everyone there could smell the piss. The place reeked with it. But there were royal ambassadors. They sat there stone-faced and pretended to focus on what I was saying.

This reputation of mine as 'Son-in-Law of Krishna Raya', Aliya Ramaraya' the protector of Vijayanagar, but don't come near the throne. Thank you it's just like that stink. It attacks everyone's nose but no one admits to smelling it. (*Crossing to TakKote*, pp.64-66)

Ramaraya finds the united invasion of the Sultan as an opportunity to prove him as competent to rule a state like an emperor. He wants to regain his royal status in the eyes of the royal family and subjects of the Empire as well.

RAMARAYA. ... This is not like the previous encounters- more skirmishes we joined in by choice on behalf some fooling sultan. This

They're challenging me. I'm being recognized as Vijayanagar incarnate, as the Tuluva royal family has never recognized me. (54)

... For twenty years I have played their game. Now I shall take over. The entire horde of Krishna Raya's enemies coming together: not against Vijyanagar, Not against Krishna Raya's family, but me, Aravidu Ramaraya. It's an omen from heaven, for the Chalukaya lineage to assert itself. No more Aliya Ramarya! Ramaraya, the son-in-law is dead. (55)

Do you know what these Sultans are doing now? They are providing me with the opportunity to wipe out that stink. They're helping me prove I can decimate the lot in one fell swoop. I shall clean up the land and what'll rise from it is not Vijayanagar but something greater. I'm not fighting for Vijayanagar now. I'm fighting for Aravidu glory. These Sultans are the agents for my destiny. They are providing me with a test of the glory of our lineage.

Venkatadri, Tirumala, inform the Sultans. Inform our public. Inform our tributaries, our generals and dependencies. What faces me now is Kurukshetra. A new age will emerge out of this encounter. I am Partha, the Supreme King of the Aravidu clan, the retuning scion of the Chalukyas. Let's welcome the New Age! To Chalukya glory! (56)

The subjects and the royal family members' displeasure with Ramaraya are not without valid reasons. The father of Satyabhama, the Great Krishnaraya ensured Ramaraya as the protector to the empire by giving his own daughter to him. The ambitious Ramaraya has made Sadashivraya, the legal heir to the throne a puppet, an emperor without power. The later gives vent to his plight.

RAMARAYA: What am I, an alien? Aunt, Yes I am the Emperor of Vijayanagar. Yes I am the supreme ruler. But I would not wish my plight on you. I am tired, I wish I want to jump into Tungb River and die. (35)

This is not a palace for me, Aunt. It is a parrot's cage. A prison cell. For twenty years I have been in here, incarcerated. Without permission to even creep out, let alone walk outside. You know I am not allowed into the streets. To talk to anyone, I can't take five steps without being forced back.

Grant Aunt, why was I not allowed to see the Sultan of Bijapur? That was my right as the King Emperor. (36)

It appears from his observations that he knows much about the war affairs and how to protect the capital but he is not allowed to assert his power by Ramaraya.

In addition to Ramaraya's unacceptability for his being 'Aliya' of lower caste to the royal family of the Vijayanagar, and his efforts to assert his royal Chalukya lineage, his toying with the Shahs of the erstwhile Bahamani empire in the South becomes instrumental to the fall of the Vijayanagar. On the one hand, it shows Ramaraya's ability and power to make the Adil Shah of Bijapur, Qutb Shah of Golkonda, Nizam Shah of Ahmadnagar and Barid Shah of the Bidar dance to his tune, and on the other hand, it points out his whimsical use of power. His love for flattery, his illogical political decisions, and his ill-treatment to the Shahs bring them together. Above all, as said earlier, instead of dealing politically with the possible united attack of the Shahs, quite over confidently Ramaraya looks at it an opportunity to prove himself to his own subjects as the Chalukya heir and his ability to rule and win. He fails to gauge the power of the united Shahs and decides to fight on the forefront, which as per the war strategy, should be last choice. The narratives in the play show that he was good at diplomacy in keeping the four Shahs fight among themselves and ruling them separately, and not at war affairs. At the age of seventy, he decides to prove his metal in the battle field that too make

his people acknowledge and accept his abilities. His overconfidence leads to the fall of the vibrant Vijayanagar Empire.

It appears that Girish Karnad underlines the cause for the fall of Empire, the unity of the Shahs instrumented by Ramaraya himself. Ramaraya is over pleased at the eulogy of the Adil Shah and sways his power against the Nizam Shah for no obvious reason by making the latter to handover the custody of the fort of Kalayan to the former. His insulting the Nizam Shah worsens the case. The Begum of the Nizam Shah chides him for obeying the orders of Ramaraya and his power in the South.

BEGUM. Have you thought of how long you all are going to go on like this—accepting alms from Ramaraya? Today, he wants Kalyan to be handed over to Bijapur. Tomorrow, he'll say give it to Golkonda. Then, he'll say it's the turn of Bidar. And you'll wait around him—bowing and scraping—salivating?

Do any of you have the strength to say no to that brute?

So you'll yield to every whim of his? (29)

Talk to the other Sultans. Make them see the danger. I know you all despise each other. But Barid Shah, Qutb Shah—surely they're not so stupid that they cannot see that this calamity will hit them too one day (31).

The Begum of the Nizam suggests him to offer their daughter Chand Bibi to Adil Shah and other daughter Jamal Bibi to Qutb Shah in marriage and welds them together against Ramaraya.

BEGUM. God has blessed us with four daughters. Chand Bibi is already the toast of the town. For her looks. Her brains. She is so bright she scares me. Then Bibi Jamaal? Not bright. A bit on the darker side. But she's got her eyes and nose in the right place.

Why don't we offer Chund Bibi to Adil Shah in marriage? We've had requests for her from Isfahan and Tashkent. Adil Shah will not decline. He wants the fort of Kalyan, doesn't he? Gift it to Chund Bibi as our present to her.

Quth Shah will accept Bibi Jammaal—if she comes with the forts of Mudgal or Sholapur (31-32).

Moreover, the Begum knows the situation of Ramaraya in Vijayanagar Empire. She keeps herself informed and updated with the events in Vijayanagar and around. She narrates the suffocation of Satyabhama, wife of Ramaraya, and the unrest among the people of Vijayanagar and asks Nizam Shah to cash the situation.

BEGUM. Actually, I feel sorry for his (Ramaraya's) wife.

Her father built the empire of Vijayanagar. Her husband should have succeeded him to throne. But the royal family and the courtiers won't let him come near the throne because he is of a lower caste. So there's dear Ramaraya! Married to the princess of Vijayanagar and denied the throne! The royal son-in-law! And yet he is the all powerful ruler; they can't do without him. So instead of being the imperial consort, she is the lower-class son-in-law's wife. In her own father's imperial palace! Can you imagine anything more humiliating? It's bound to gnaw at her innards- and when something gnaws at the wife's innards, it sucks out the husband's blood too.

Our maid Khatija has in-laws working in the stables of Vijayanagar. That's a whirlpool that sucks in gossip from the world over. She says the city hates Ramaraya. They want him to throw him out. The royal family is fulminating at how he is treating the heir to the throne- like a chained dog; you could sound them out (30).

The matrimonial knots among the Sultans of Bijapur, Golkonda, Ahmadnagar and Bidar bring them together as designed by the Begum of Ahmadanagar. It becomes evident through their discussion, even having some differences and hesitation that they should unite against the Vijayanagar Empire.

NIZAM SHAH. We four have always had our differences of opinion about our territories. But since Ramaraya came on the scene, he has turned it into an endless game, pitting us against each other. The word is laughing at us. Unless we come together, we'll continue to be made monkeys of by him.

BARID SHAH. Will that script now change? Do you see a future where we all agree not to fight amongst ourselves, indeed embrace each other if only to keep Ramaraya out of the picture. Map, rather. Everlasting peace among the Sultans! Is that a realistic expectation? We agree to return all the regions we have grabbed from each other?

NIZAM SHAH. So my first plea is: Let's forget the past. Yes, I plead guilty. I have indulged in that game myself. I beg your pardon. Please let us not try to analyze those unfortunate accusations and counter-accusations. You said this. So I said this. You could've said something else. And so on. Let's unite and decide on a course of action, more mature, more beneficial to us.

BARID SHAH. Let me then start off by stating why I'm here. Ramaraya has been willfully offending me in various ways and I have tolerated him. But Jahangir Khan was my man. An innocent officer who loyally followed my orders. Ramaraya had absolutely no reason to kill him. No right. I shall never be forgiven by my people if I accept that insult.

QUTB SHAH. I must say. His viciousness was totally uncalled for.

BARID SHAH. We must of course keep in mind another aspect. He provides shelter to every aspiring traitor in one's court. Many planning to assassinate me tomorrow may be sharpening their daggers on his whetstone today.

He's been crafty. But where's all this leading us?

NIZAM SHAH. Can't we forget old grievances and make a fresh start?

ADIL SHAH. But I agree he's becoming arrogant. Overbearing. In the last several he has never missed a chance to snub me by pointing out what I owe to him. It had started right at the beginning, of course. When he was

returning home after sending me the keys of Kalyan, he casually took over the forts of Udgir and Bagalkot. When I sought an explanation, he didn't even meet my messenger. And then he drives me beyond endurance warning me not to accept the hand of Shahzadi Chand Bibi. 'Remember, marrying my enemy's daughter will make you my enemy'. The intent was clear. 'I shall be in charge of your personal life too henceforth'. That I will not accept.

QUTB SHAH. I've been putting up with his insolence all these years. But there's a limit. Six months ago, his men marched through my realm without informing me. And then created a rumpus in Koikonda and Guntur. Desecrated the mosques there. Ransacked several of my villages. Why? This has never happened before in the Deccan. There was absolutely no reason to be so bloody minded except to cock a snook at me.

ADIL SHAH. Let's cut him to size. That's all that's required. (58-60)

In the defeated stage, Ramaraya too admits the reason of his fall.

RAMARAYA. There are four of you this time. And I have bungled and, therefore, must pay a heavier price. (72)

In this way, Girish Karnad counts the reasons for the fall of the vibrant Empire of Vijayanagar. If the unrest and unacceptability among the subjects of Vijayanagar make Ramaraya go alone in the battlefield to prove his Chalukaya lineage, it was the united force of the Shahs of the Deccan that made the Vijayanagar Empire after the single battle at Talikota. Quite strangely Karnad fulfills his desire to ransack the reasons of the falls of Tughlaq, the Sharana movement, the fall of Tipu Sultan and lastly, that of Vijayanagar Empire before he bade adieu to the world.

Work Cited

Karnad, Girish. *Crossing to Yakkota*. New Delhi: OUP, 2019. Print.

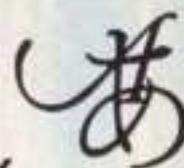
Pastore, Lilo Danda. *By Karnad*. New Delhi: Ravi Dayal Publishers, 1993. CD

Two Plays: *Dreams of Tipu Sultan and Bab: The Sacrifice*. New Delhi: OUP, 2004.

Tripathi, Vanashree. Three Plays of Girish Karnad: A Study in Poetics and Culture. New Delhi: Prestige Books, 2004.

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal (Journal No. 47026)

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - X, Issue - I
September - February - 2021-22
English / Marathi Part - I

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.601
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - X

Issue - I

September - February - 2021-22

English / Marathi Part - I

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47026

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

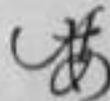
अमेरिका खेरी

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.601
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२३	संयुक्त महाराष्ट्राच्या संजवळील वॉर्ड वीथीद्वारे वॉर्ड वॉरचे योगदान ईश्वर सुभाष तांबे	१२३-१२४
२४	दुर्दैव-ईशान्य राज्यांच्या विक्रमामातृरी उपसयोजना अनिल बघन नलावडे पवन दादासाहेब लेंबे	१२५-१२६
२५	बोलीभाषा साहित्याचे स्वरूप प्रा. अशोक शिलांबरराव खेत्री	१२७-१२८
२६	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टीकोनातील बुद्धीचा धम्म राहुल मधुकर तापडे	१२९-१३०

२५. बोलीभाषा साहित्याचे स्वरूप

प्रा. अशोक शिलांबरराव खेत्री

मराठी विभाग, लोकमान्य टिळक महाविद्यालय, वडवणी, जि. बीड.

प्रस्तावना

भाषेद्वारे मनुष्य आपले विचार आपल्या भावना गेल्या अनेक वर्षांपासून ते आज तगायत कापरत आला आहे. अभिव्यक्ती आणि समाजाच्या विनिमयाचे प्रभावी साधन म्हणून भाषा महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. भाषेच्या जडणघडणीत लोक व्यवहाराच्या संवादाचे म्हणजे ऐकणे, बोलणे महत्त्वाची साधने आहेत यामुळे लोक जीवनाची, लोकसंस्कृतीचे आगळेवेगळे महत्त्व लक्षात येते. वाक्प्रचार, म्हणी, शब्दवैभव, उखाणे या द्वारे भाषेला साज आला आहे. बोली म्हणजे बोलण्याची भाषा बोलणे आणि ऐकणे हे सातत्याने घालत आले आहे. बोली मुख्यतः मौखिक परंपरेनं आणि मौखिक रूपात प्रचलित राहण्याने तिला वेगळे वैभव मिळाले आहे. बोलीभाषेतून मराठी मनाचे लोकजीवनाचे लोकसंस्कृतीचे जशास तसे दर्शन घडते.

प्रमाण भाषेतून स्वतंत्र सर्वत्र सारखं लिहिलं जातं, वऱ्हाडी, मराठवाडी, कोल्हापुरी, खानदेशी, कोकणी या मराठी भाषेच्या बोली आहेत. मुख्य भाषेला वळकट आणि समृद्ध करण्यात बोली भाषेचे योगदान मोठे आहे. भाषेचा विनिमय दोन रूपात केला जातो. मौखिक आणि लिखित रूपात. आज आपण व्यक्त होत आहोत म्हणजे भाषेचा विनियोग मौखिक रूपात अधिक प्रमाणात होत आहे. भाषेचे विनिमय दोन रूपात होतात मौखिक आणि लिखित रूपात .. मौखिक रूप म्हणजे बोली आणि लिखित रूप म्हणजे ग्रंथिक भाषा मौखिक भाषा ही नैसर्गिक असते तर भाषेचे लिखित रूप म्हणजे कृत्रिम ..घडीव असते.

मराठवाडा बोलीतील साहित्याचे स्वरूप

भाषा हे संवादाचे प्रभावी माध्यम असून मानवी उत्क्रांती बरोबरच तिच्यात कालानुरूप बदल झाला. प्रदेशानुसार हा बदल झाला, यातून पुढे बोलीची विविध रूप पाहायला मिळतात. बोली त्या प्रदेशात बोलल्या जाणाऱ्या मुख्य भाषेचे रूप असल्यामुळे विशिष्ट भौगोलिक परिसरात राहणारा मानव समूह दैनंदिन जीवनात ज्या भाषेचा वापर करतो त्या भाषेला बोली संबोधले गेले. याबाबत डॉ. विठ्ठल जंबले म्हणतात " बोलीनी त्या त्या प्रदेशाची भाषिक संस्कृती मिश्रण केली. त्याचबरोबर भाषेची अस्मिता जिवंत ठेवली जाण्याचं काम सातत्याने होते. आहे प्रामुख्याने कोकणी, वऱ्हाडी, अहिराणी, गोमंतकी, झाडी या बोली आज प्रचलित आहेत. याव्यतिरिक्त सूक्ष्म भेद करता जवळपास 90 पेक्षा जास्त बोली आज आपल्या राज्यात बोलल्या जातात. या पार्श्वभूमी मराठवाड्यातील भाषिक संस्कृतीही आपले वेगळेपण निर्देशित करते. मराठी भाषेच्या इतर बोली प्रमाणे मराठवाडी बोली भाषा अभ्यासकांनी स्वतंत्र स्थान दिले नसते

देखील मराठवाडी बोलीतील भाषिक विविधता आजही महत्त्वाची ठरत आहे विद्यमान मराठी भाषेची प्रचलण मराठवाडी बोलीनेच केलेली असून मराठीतील पहिले वांगमय मुकुंदराजांनी लिहिले. येथील सर्व बोली मराठवाडी बोलीतून साहित्य निर्माण केले. म्हणून मराठी भाषेची गंगोत्री मराठवाडी बोली आहे असे लक्ष्यासाने म्हणावे वाटते मराठवाडी बोलीतील साहित्याचे स्वरूप याही पुढे जाऊन स्पष्ट करताना डॉ. रम. मातेकर म्हणतात की, इराकत, रंघी, फल हे वेदपूर्वकालीन विधी वैदिक भाषेतील शब्द आजही मराठवाडी बोलीतील लेखक, कवी, कथाकार, कादंबरीकार, आत्मचरित्रकार यांच्या साहित्यातून दिसून येतात. यावरून मराठवाडा बोलीला प्राचीन परंपरा आहे, भाषा व बोली यांच्यात श्रेष्ठ-कनिष्ठत्व नसतं, मराठी बोलीला पुढे प्रमाणभाषेचा दर्जा प्राप्त होतो, मराठवाडा बोली संदर्भात डॉ. नागनाथ कोतापल्ले म्हणतात की, "मराठवाडी बोली चे स्वरूप शोधताना मराठवाड्याच्या इतिहासाकडे आणि भूगोलाकडे लक्ष देणे गरजेचे लागते. कधीकाळी मराठवाड्याची बोली प्रमाण मराठी होती यात शंका नाही. त्यावेळीपासून ते निजामापर्यंत अनेक राजवटीचा येथे संबंध आल्यामुळे याचा परिणाम देखील भाषेवर होत दिसून येतो. भाषेतील हा बदलांचा मुद्दा येथील संतांनीसुद्धा उचलून धरला. बोलीभाषेचा जीवपूर्वक त्यांनी वापर केला, संतांच्या रचना महाराष्ट्रभर आजही पोहोचत आहेत. संदर्भ आणि मूळ प्रथ असूनही नंतर मराठी प्रमाण भाषेचे केंद्र स्थान निश्चित करताना आजही मराठवाडा बोलीचा इतिहास तेवढा जाणीवपूर्वक दडवून टाकला गेला आहे असेच म्हणावे लागेल".

दोतरी साहित्यातील बोली

मराठवाड्यातील साठोतरी साहित्य तून बोलीचे नवे प्रतिबिंब जाणवते, ते पाहता या बोलीचे स्वरूप आणि वेगळेपण महत्त्वपूर्ण आहे. मराठवाड्याच्या भौगोलिक सीमा लक्षात घेता कर्नाटक, तामिळनाडू, गुजरात, मध्य प्रदेश या राज्याबरोबरच विदर्भ, खानदेश, पश्चिम महाराष्ट्र या राज्यात येणारया प्रदेशाने ही अंधरेखित केल्या आहेत. त्यामुळे या सीमावर्ती भागातील संपूर्ण लोकजीवनात वर्तनात अनुक्रमे लंडी तामीळ तेलगू व्हाडी अहिराणी बागवानी या भाषा व लोकांचा प्रभाव मराठवाड्यातील साहित्याच्या साहित्यावर प्रमुख्याने जाणवतो. यासंदर्भात डॉ. कोतापल्ले म्हणतात, " रा. रं. बोराडे हे वीर महत्त्वाचे ग्रामीण लेखक आहेत. त्यांच्या समय साहित्यातून लातूर, उस्मानाबाद जिल्ह्यातील निमित्त असलेली बोली पाहावयास मिळते. पाचोळा या कादंबरीतील पार्वतीचे निवेदन हे ग्रामीण स्त्रियांच्या निवेदन रूप आहे. वाळवण, मळणी, आहोर, बांध, मुरहानी ही त्यांच्या कथांची शीर्षके सुद्धा बोलीचे संदर्भ घेऊन करतात मराठवाड्यातील साहित्यक ना. धो. महानोर, गणेश घाडगे, गणेश आवटे, त्र्यंबक लखोडकर, भास्कर चंदनशिव, उमेश मोहिते, श्रीराम गुंदेकर, भीमराव वाघचौरे, भास्कर बडे, जयराम लखर, केशव देशमुख, वासुदेव मुलाटे, किशोर घोरपडे, सय्यद अलाऊद्दीन, प्रभाकर साळेगावकर, राजाराम लखर, रामदिप डाके, भा.य. वाघमारे या आठवड्यातील ग्रामीण लेखकांनी, कवींनी आपल्या परिसरातील मराठवाडी बोली साहित्यातून जशास कशी मांडली आहे .

सामाजिक व लोक भाषा

मराठवाडा हा भाषिक प्रांत म्हणून ओळखला जातो. मराठवाड्यातील सामाजिक जीवनातील लोक भाषेचे निराकरण नजरेत ठेवण्यासारखे आहे. संघट्ट साधताना ही भाषास जशास तशी ठळकपणे लक्षात राहतात. ते कोणत्या परिस्थानात आले आहेत, त्यांचा सामाजिक अर्थिक जात निहाय दर्जा कोणत्या इ पटकळ लक्षात घ्यायला लागते, याबाबत ही. आजूंद काटय सोबे मत संस्मरणीय वाटते. ही वाट म्हणतात, सामाजिक जीवनातील लोक भाषा हा व्यक्तीच्या जगण्याचा आरसा असतो म्हणून सामान्यतः पर्यायाला न वाटता ही कोणत्याही वेळ जिम परिसर वातावरण ओळखण्याची पद्धत अंदाजाने वापरून आणि ती संतुलित खरी होते समोवसालचा सामाजिक दर्जा जातो विशिष्ट का धरी घेय कार्यक्षेत्र पट आणि परिसर या बाबींमुळे सामाजिक जीवनातील भाषेचे विविध रूप प्रतिबिंबित होतात मराठवाड्यातील लोकभाषेचे त्यांचे अनुभवविश्व सज्ज केले आहे सामाजिक काटेवरीलच्ये याम विश्व साकार करतात त्यांच्या अनुभवातील त्या त्या परिस्थितीत लोक भाषेचा उपयोग केला आहे साहित्य कलेची निरदिष्ट झालेली भाषा हे साधक वैशिष्ट्यपूर्ण ठरलेली आहे ती वैशिष्ट्यपूर्ण ही भाषा ज्या समाजात बोलली जाते संस्कृतीचा घात किंवा संदर्भात असतो. त्या सर्वांचे सत्य किंवा लाभलेले असते त्यावर तिचे प्राण पोषण होत असते साहित्यिक कलावंत जेव्हा किंवा याचक लागतो तेव्हा कलावंताच्या व्यक्तिमत्त्वाचा संस्कार तिच्यावर आणण्यात ही कलाकृती सज्जत आकार घेताना तिच्या काल आवृत्त तिची भाषा सिद्ध होत जाते संपूर्ण सामाजिक विहिती जाणारी कथा जन्माला येताना सामाजिक लोकभाषेत ती जन्माला येते तिच्यावर दुसरी भाषा बोलून लागता येत नाही योही भाषेचे वेगळेपण जाळना, परमणी कालचा भ्रम व परमणीतील रोडू भाषाचे अधिक उपचारण वर्याच अंती समसमान आहे आपले आपले आवे गेले दुसऱ्याही भाषिक उपचारण सज्ज घातकीवर होताना दिसते परमणी हा मराठवाड्याचा मध्य भाग आहे या जिन्हाला विकटूनच पून मराठवाड्यातल्या जिन्हाच्या सीमा आहेत म्हणून खानदेश, तेलंगणा, उंच प्रदेश, कर्नाटक, अहमदनगर किंवा सोलापूर पट्ट्याच्या भाषेचा भाषिक स्पर्श पाहायला मिळतो भाषेचे वेगळेपण जाणवतायला असते त्यामुळे या पट्ट्यात किंवा प्रभावी मराठवाडी बोली बोलली जाते. तिचे स्वसूच वर्याचिकी रोज व टोले आहे. असे म्हणतात की. अधिकसित भ्रमात बोलीभाषा अधिक जिवंत आणि अधिक ताजी असते.

आधारसंघ

1. मराठी बोली (रूप व बोल-) डॉ. विद्यापाटील, डॉ. जितिशिंधा व्यवहारे.
2. भाषाबोलीचा मराठवाडा - श्रीराम पाटील योगेश प्रकाशन औरंगाबाद.

३०. २१ व्या शतकातील पर्यटन आणि महाराष्ट्रातील दुर्ग संवर्धनाचं महत्त्व
- प्रांजली आत्मलिंग शहाणे ----- १५०
३१. स्वातंत्र्योत्तर भारताचे परराष्ट्र धोरण व त्यावरील प्रभाव
- डॉ. भालचंद्र गोविंदराव कुलकर्णी ----- १५४
३२. २१ व्या शतकातील भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाटचाल
- शुभम विठ्ठल खराटे, प्रा. डॉ. प्रसन्नजीत रा.गवई ----- १५८
३३. २१व्या शतकातील वाढते शहरीकरण: एक ऐतिहासिक अध्ययन
- डॉ. कैलाश फुलमाळी ----- १६३
३४. कोरोना लॉकडाऊन नंतर २१व्या शतकातील कृषी क्षेत्रातील संधी
- डॉ. बी. डी. इंगवले ----- १६६
३५. २१ व्या शतकातील बदलते शैक्षणिक धोरण
- शिंगे विकास मलकारी ----- १७०
३६. २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप
- प्रा. डॉ. चंद्रशेखर तु. क्षिरसागर ----- १७५
३७. २१ व्या शतकातील बदलते शैक्षणिक धोरण - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन
- डॉ. संतोष पंढरीनाथ मेंढेकर ----- १७८
३८. २१ व्या शतकातील बाल कुपोषण व बाल कुपोषण निर्मूलन शासकीय योजना :एक द्रष्टीक्षेप
- सुदेवाड एस.व्ही., श्याम एस.खंडारे ----- १८२
३९. वाढत्या शहरीकरणाचे आर्थिक व सामाजिक परिणाम
- प्रा.डॉ. महेंद्र केरबा गजधाने ----- १८६
४०. २१ व्या शतकातील भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने
- डॉ.लोकेशकुमार एच. नंदेश्वर ----- १८९
४१. २१ व्या शतकातील पत्रकारीता : लोकशाही मूल्ये
- डॉ. विशाखा संजय कांबळे ----- १९३
४२. २१ व्या शतकात महिला सक्षमीकरणात डिजिटल आर्थिक व्यवहाराचा सहभाग
- सी. श्वेता शिरीष गुंडावार, डॉ. उषा खंडाळे ----- १९७
४३. २१ व्या शतकातील वाढते शहरीकरण
- डॉ. चसंत नानागाव पतंगे ----- २००
४४. २१ व्या शतकातील पर्यटनविषयक धोरण आणि आव्हाने
- गायकवाड प्रतिभा शिवाजी, प्रा. डॉ. शितोळे अनिल विजय ----- २०४

स्वातंत्र्योत्तर भारताचे परराष्ट्र धोरण व त्यावरील प्रभाव

संशोधक

डॉ. भालचंद्र गोविंदराव कुलकर्णी

इतिहास विभाग प्रमुख

लोकमान्य टिळक महाविद्यालय, वडवणी.

जिल्हा - बीड, पिन ४३११४४.

Mail-drbgk68@gmail.com Mob.8605051046

प्रस्तावना :

कोणत्याही देशाचे परराष्ट्र धोरण हे एका राष्ट्राने इतर राष्ट्रांबरोबर संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी निर्माण केलेली यंत्रणा असते. ही यंत्रणा राष्ट्र आपल्या हितसंबंधाच्या रक्षणासाठी इतर राष्ट्रावर प्रभाव टाकण्यासाठी योजनाबद्ध कृती करत असतात. परराष्ट्र धोरण हे व्यक्ती व परिस्थिती सापेक्ष असते म्हणून ते नेहमीच गतिमान आणि परिवर्तनीय असते. परराष्ट्र धोरणाच्या माध्यमातून राष्ट्रांची प्रमुख उद्दिष्टे मुल्ये आंतरराष्ट्रीय समुदायापुढे मांडली जातात. राष्ट्रांमधील परस्परासंबंधीच्या वर्तणुकी संदर्भातील नियम म्हणजे त्या देशाचे परराष्ट्र धोरण असेही आपणास म्हणता येऊ शकते. अशी नियम ठरवत असताना विभागीय तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील परिस्थिती लक्षात घेऊन नियमांची आखणी केली जाते, एखाद्या राष्ट्राचे स्वातंत्र्य, सार्वभौमत्व, अंतर्गत व बाह्य सुरक्षा जपणे हे परराष्ट्र धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट असू शकते कोणतेही राष्ट्रात परराष्ट्र धोरण ठरवण्याचे कार्य तेथील केंद्रीय शासन किंवा सर्वोच्च सत्ता ठरवत असते. देशांतर्गत व बाह्य घटक गृहीत धरून परराष्ट्र धोरण ठरवले जात असते. परराष्ट्र धोरण निर्मिती ही स्वायत्तता या विचारावर आधारित असावी, इतर राष्ट्रांचा त्यावर प्रभाव असणार नाही, अशी प्रत्येक राष्ट्राला वाटत असते. परराष्ट्र धोरण ही स्वतंत्र विभागामार्फत ठरविले जाते. संस्थात्मक स्वरूपात परराष्ट्र धोरणाची निर्मिती प्रक्रिया असते.

१) उद्दिष्टे :

प्रत्येक राष्ट्र आपल्या परराष्ट्र धोरणाच्या माध्यमातून राष्ट्रीय उद्दिष्टे व जागतिक गोष्टीत उद्दिष्टे साधण्याचा प्रयत्न करत असतात. राष्ट्रांच्या सीमारेषांचे रक्षण करणे, राष्ट्रीय सामर्थ्यात वाढ करणे आर्थिक विकास साध्य करणे व आर्थिक विकासासाठी आवश्यक परिस्थिती विभागीय तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर निर्माण करणे यात इतर राष्ट्रांच्या आवश्यकता असल्यास सहकार्याची अपेक्षा ठेवणे व त्यासाठी प्रयत्नरत असणे या उद्दिष्टातूनच प्रत्येक राष्ट्र आपले परराष्ट्र धोरण ठरविण्याचा प्रयत्न करत असते. या माध्यमातूनच भारताच्या परराष्ट्र धोरणात स्वातंत्र्योत्तरभार

काळानंतर होत गेलेली बदल व परिवर्तने या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला जाणार आहे. २१ व्या शतकातील भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची वाटचाल कोणत्या पायाभूत घटकांच्या आधारे व विचारांच्या आधारे विकसित होत आहे. यावर प्रकाश टाकण्यासाठी हा शोधनिबंध लिहिण्याचा प्रयत्न होत आहे. या निबंधाच्या माध्यमातून भारताच्या परराष्ट्र धोरणात कोणत्या स्वरूपाच्या आणि कशी टप्प्याटप्प्याने परिवर्तने होत गेली व त्यांचा वैचारिक आधार कसा राहिला यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला जाणार आहे. या शोधनिबंधासाठी काही गृहीतके निश्चित केली गेली आहेत.

२) गृहीत तत्त्वे :

- १) भारत भारताच्या परराष्ट्र धोरणात पंडित जवाहरलात नेहरूंच्या विचारांचा आशय शोधणे.
- २) आशिया खंडातील राजकारणात भारताच्या अस्तित्वाची ओळख शोधणे.
- ३) आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारताच्या परराष्ट्र धोरणात नेमके कोणते बदल झाले हे तपासणे.
- ४) भारताच्या नैतिक अधिष्ठानाचा महती शोधणे.
- ५) भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर गांधी तत्वांचा प्रभाव तपासणे आणि पंडित जवाहर नेहरू यांच्या विचारातून आपली राष्ट्र ही भूमिका कशी पार पाडतो आहे हे तपासणे.
- ६) संयुक्त राष्ट्र संघटनेची स्थापना झाल्यामुळे राष्ट्रांचा युद्धापेक्षा या संघटनेच्या माध्यमातून आपापसातील संघर्ष सोडविण्याकडे कल राहिल यावर भारताचा कटाक्ष शोधणे.

३) भारताच्या परराष्ट्र धोरण निर्मितीवर प्रकाश टाकणारे मुख्य घटक :

- १) भारताचे पंचशील धोरण .
- २) देशांतर्गत व बाह्य परिस्थिती.
- ३) विभागीय तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील सत्ता संतुलनाची समीकरणे.

- ४) राष्ट्राची भौगोलिक स्थान.
- ५) देशांतर्गत राजकीय परिस्थिती, राजकीय स्थैर्य व परराष्ट्र धोरण यांचा परस्परांशी कनिष्ठ संबंध आहे.
- ६) प्रसारमाध्यमे देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय जनमत.
- ७) विभागीय व्यापार संघ, आंतरराष्ट्रीय संस्था संघटना, आंतरराष्ट्रीय बिगर शासकीय संघटनेची अहवाल.
- ८) आंतरराष्ट्रीय तह व करार.
- ९) जेजारील राष्ट्रांबरोबरचे संबंध.

४) भारतीय परराष्ट्र धोरण निर्मितीत नेहरूंचे योगदान :

भारताचे पहिले पंतप्रधान आणि परराष्ट्र मंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या निर्मितीत महत्त्वाचे योगदान राहिले आहे. त्यांच्या या योगदानामुळे भारतीय परराष्ट्र धोरणाची शिल्पकार अशी त्यांची ओळख निर्माण झाली आहे. नेहरूंनी स्वातंत्र्योत्तर भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा केवळ तत्त्व घातला नाही, तर भारतीय परराष्ट्र धोरणाची आधारभूत तत्त्वे आणि उद्दिष्टे निर्धारित करून परराष्ट्र धोरणाला एक निश्चित आर्शा दिशा देण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे एक अभ्यासक इंदरमलहोत्रा यांच्या मते स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे एक परराष्ट्र धोरण निर्मितीत जेवढे योगदान दिले जवाहरलाल नेहरूचे होते, तेवढे योगदान इतर कोणत्याही धर्तीचे नेत्याची नव्हते. पंडित नेहरूंनी जवळजवळ पहिली दहा वर्षे भारताच्या पंतप्रधान पदाची आणि परराष्ट्रमंत्री पदाची द्वा संभळती इतक्या दीर्घकाळपर्यंत परराष्ट्रमंत्रीपद त्यांच्याकडे राहिलेमुळे भारतीय परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे, तत्त्वे निर्धारित करून नेहरूंना पुरेसा वाव मिळाला होता. नेहरूंनी निर्धारित केलेल्या परराष्ट्र धोरणामुळे भारताला तत्कालीन आंतरराष्ट्रीय राजकारणात एक दर्जा प्राप्त झाला आहे. एक उगवती आशियाई शक्ती आणि तिसऱ्या जगाचे नेतृत्व करण्याची क्षमता असणारे एक नव्याने भारताकडे पाहिले जाऊ लागले. नेहरूंच्या नेतृत्वामुळे शीतयुद्धाने दूषित झालेल्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणात जेवढे परराष्ट्र धोरणाचे स्वातंत्र्य आबाजीत ठेवणे शक्य झाले.

५) भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची मूलभूत तत्त्वे :

भारतीय परराष्ट्र धोरणाची मूलतत्त्वे खालील प्रमाणे सांगता येतात.

- १) भारताच्या नैतिक अधिष्ठानाचे श्रेष्ठत्व.
- २) भारताने पश्चिमे राष्ट्रांच्या वसाहतवादी धोरणाचा केलेला निषेध.
- ३) निर्वासनाधीनतेच्या चळवळीला प्रामुख्याने आशिया, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिकन राष्ट्रात सुरू झालेल्या समर्थन देणे.

६) गांधीजींच्या तत्त्वांचा भारताच्या परराष्ट्र धोरणावरील प्रभाव :

भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर महात्मा गांधींच्या विचारांचा स्पष्ट प्रभाव दिसत होता. जसे परराष्ट्र धोरणातील प्रमुख तत्त्वे शांतता, अहिंसा, परराष्ट्रीयवाद हस्तक्षेपा विरोधी धोरण, संयम आणि सहनशीलता, नैतिक अधिष्ठान यासारखी तत्त्वे गांधींवादाने प्रभावित झालेली होती. युद्ध आणि संघर्षाला असलेला भारताचा विरोध, अणुबाँबचा भारताने केलेला निषेध, निःस्वीकरणावर भारताने दिलेला भर, वसाहतवादाचा भारताने केलेला विरोध, ही वैशिष्ट्ये गांधीजींच्या विचाराने प्रभावित झालेली दिसतात. भारताच्या अलिप्ततावादी संकल्पनेची बीजेही महात्मा गांधींच्या विचारात सापडतात. ज्या पंचशील तत्त्वांची पंडित नेहरूंनी उभारणी केली होती त्या तत्त्वाचा आधार देखील महात्मा गांधींच्या विचारात आहे. संयुक्त राष्ट्र संघटनेला भारताने केलेले समर्थन, राष्ट्र राष्ट्रतील प्रश्न युद्धाच्या मागिने न सोडवता ते शांतता चर्चा आणि सहकार्यांच्या माध्यमातून सोडवण्याच्या तत्त्वावर भारताचा असलेला भर. यावर महात्मा गांधींच्या विचारांची छाप स्पष्टपणे दिसते.

७) भारताने केलेले तिसऱ्या जगाचे नेतृत्व :

स्वातंत्र्योत्तर भारताने आशिया आणि आफ्रिका खंडातील गरीब व विकसनशील राष्ट्रांचे नेतृत्व करावे अशी आफ्रिका खंडातील सर्व राष्ट्रांना एकत्र करून त्यांची सामूहिक ओळख निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करावेत इतर राष्ट्रांमध्ये चालू असलेल्या वसाहतवाद विरोधी चळवळींना मदत करावी वसाहतवादाच्या जोकडातून जी राष्ट्रीय स्वतंत्र झाली आहेत त्यांच्या आर्थिक विकासासाठी भारताने प्रयत्न करावेत भारताला ब्रिटिश राजकीय सत्तेचा वारसा लाभल्यामुळे भारताचे स्थान इतर राष्ट्रांच्या तुलनेत मोठे आहे, अशी धारणा नेहरूंची होती परिणामी भारताने इतर राष्ट्रांचे नेतृत्व करावे भारताकडे तिसऱ्या जगाचा नेता म्हणून पाहिले जाऊ लागले होते, त्याचा आधार घेऊन शीतयुद्धाच्या धुवीकरणाच्या काळात आफ्रो- आशियाई राष्ट्रांचा एक स्वतंत्र गट विकसित करून, जो अलिप्ततावादी राष्ट्रांचा गट म्हणून ओळखला जातो आहे. त्याचा प्रभाव आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर पाडण्याची क्षमता भारतामध्ये आहे. आंतरराष्ट्रीय प्रतिष्ठा भारताला जी निर्माण झाली ती नेहरूंच्या तिसऱ्या जगाच्या नेतृत्वाच्या क्षमतेने मुळे निर्माण झाली होती. यास भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील सुवर्णकाळ मनावयास हरकत नाही.

८) अलिप्ततावाद भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा मुलाधार :

स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर दृष्टीक्षेप टाकला असता संपूर्ण शीतयुद्धाच्या काळात भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा आधार बनला तो भारताने स्वीकारलेला अलिप्ततावाद याला

नाकारता येत नाही याच्याही पुढे जाऊन आली तर त्या वादाचा उल्लेख तत्कालीन भारताचे राष्ट्रीय सुरक्षा धोरण या नावाने पण उल्लेख करता येतो शीतयुद्धाच्या राजकारणाकडे तत्कालीन पंतप्रधान पंडित नेहरूंनी आंतरराष्ट्रीय संघर्षाचा स्रोत म्हणून पाहिले शीतयुद्धकालीन विचारसरणीतील संघर्ष सत्तेचे राजकारण शस्त्रास्र स्पर्धा लष्करी संघटनांची निर्मिती यापासून भारताला वेगळे ठेवण्याची नेहरूंची इच्छा होती. शीतयुद्धाच्या राजकारणात पडून अमेरिका किंवा सोवियत रशियाची बाजू उचलून धरण्यापेक्षा आपले स्वतंत्र अस्तित्व जोपासून भांडवलशाही व साम्यवादी अशा दोन्ही गटाबरोबर मैत्री आणि सहकार्याचे संबंध प्रस्थापित करून भारताच्या सर्वांगीण विकासासाठी थोडक्यात भारताचे आर्थिक विकासाचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी भारताला आपल्या आर्थिक विकासासाठी अमेरिका आणि सोवियत रशिया या दोन्हींची ही आवश्यकता होती याचा विचार करून निर्णय भांडवलवादी व साम्यवादी गटातील चांगल्या गोष्टी स्वीकारल्या होत्या याशिवाय भारताच्या परराष्ट्र धोरण निर्णय प्रक्रियेतील स्वायत्तता टिकून ठेवावयाची होती भारत जर शीतयुद्धाच्या राजकारणात पडला असता तर अमेरिका किंवा सोवियत रशियाच्या धोरणांनी भारताचे परराष्ट्र धोरण प्रभावित झाली असते परराष्ट्र धोरणातील निर्णय स्वतंत्र ठिकठिकाणे हे नेहरूंच्या अलिप्ततावादी धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट होते अलिप्ततावाद म्हणजे तटस्थता नाही या उलट अलिप्ततावाद आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील सहभागाचा पुरस्कार करतो तथापि हा सहभाग सकारात्मक आणि विकासात्मक असावा अशी अपेक्षा अलिप्तता वादाची आहे आशिया आफ्रिका खंडातील नव्याने स्वतंत्र झालेल्या राष्ट्रांसाठी अलिप्ततावादाच्या रूपाने शीत युद्धकालीन सत्ता संघर्षाच्या राज्यकारणापासून अलिप्त राहण्याचा आणि सहकार्याच्या माध्यमातून आपला आर्थिक विकास उत्तम मार्ग उपलब्ध करून दिला होता हे लक्षात घेण्यासारखेच आहे नेहरूंनी स्वीकारलेला अलिप्ततावाद केवळ आशिया आफ्रिका खंडातील स्वतंत्र झालेल्या व विकास करू इच्छिणाऱ्या देशांना फिल्लिपिन्सला एक स्वतंत्र घातक होता असे म्हणता येते.

१) भारतीय परराष्ट्र धोरणाची शीत युद्धोत्तरतत्त्वे :

१) परराष्ट्र धोरणातून निर्णय स्वातंत्र्य अबाधित ठेवणे हे नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट होते शीतयुद्धाच्या राजकारणापासून अलिप्त राहण्याचा आणि अलिप्ततावादी विचारांची काय सुधारण्याचा प्रयत्न देखी करता आजची नी युद्ध जरी संयुक्त जाले असले आणि अलिप्ततावादी चळवळींना उत्तम उत्तमी करून लागली असली तरी परराष्ट्र धोरणातील निर्णय स्वातंत्र्य आबादी ठेवण्यासाठी प्रयत्न प्रयत्नशील आहे. आज भारत आणि अमेरिका संबंध अलिप्तताय रचिष्ट झाले आहेत, भारत आणि अमेरिकेतील सामाजिक

भागीदारी जरी विकसित होत असली तरी भारताने आपले परराष्ट्र धोरण अमेरिकेच्या प्रभावापासून दूर ठेवले आहे. इराण, इराक, सीरिया तसेच तैवांच्या प्रशावर भारताने अमेरिकेचा दबाव न जुमानता आपली स्वतंत्र भूमिका कायम ठेवली आहे व ती स्पष्ट केली आहे नंबर दोन शांतता सहजीवन विकास शांततापूर्ण माध्यमातून राष्ट्र-राष्ट्रामधील प्रश्न सोडवण्यावर या निशस्त्रीकरणासाठी प्रयत्न संयुक्त राष्ट्र संघटनेला सहकार्य करण्याची भूमिका ही तत्त्वे भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील मुख्यत्वे आहेत भारतीय पर जास्त धोरणात कायम आहेत या तत्त्वां प्रति भारत आजही वचनबद्ध असून त्यासाठी तो प्रयत्नशील आहे नंबर तीन आजही भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा आधार म्हणून अलिप्ततावादी विचारसरणीकडे पाहिले जाते आज जरी बहुसंख्य राष्ट्रांची वचनबद्धता कमी झाली असली आणि युद्धोत्तर विश्वचक्रं हे चळवळ कालवाही होण्याच्या मार्गावर असली तरी भारत मात्र अद्याप या विचारसरणी विषयी प्रामाणिक आहे अलिप्ततावाद आजही भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे या संदर्भाने भारताचे पंतप्रधान व परराष्ट्र मंत्री इंदु कुमार गुजराल बर्नो १९९६ साली भारतीय परराष्ट्र धोरण आणि अलिप्ततावाद यांच्यातील परराष्ट्र संबंधाविषयी केलेली विधान या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे त्यांच्यामते, 'the non-alignment figures firmly in India's world view and constitute an important plank in our foreign policy. We remain firmly committed to the philosophy and values of Non-alignment.' अलिप्ततावादी विचारसरणीचे भारतीय परराष्ट्र धोरणातील सातत्य गेल्या अनेक दशकात भारताने घेतलेल्या अनेक निर्णय मधून प्रतिबिंबित होते. अण्वस्त्र प्रसार बंदी करणे व अणुचाचणी बंदी करणे आंतरराष्ट्रीय दबावाला बळी न पडता भारत आणि आबादीत ठेवलेले आपले मित्रांमधून स्वातंत्र्य भारताने इराक आणि अफगाणिस्तान मध्ये अमेरिकेची विनंती नजुमानता शांती सैनिक पाठविण्यास दिलेला स्वतंत्र यासारख्या अनेक निर्णयांमधून अलिप्ततावादाचे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे अस्तित्व आणि महत्त्व स्पष्ट होते.

२) आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे लोकशाहीकरण करणे हे परराष्ट्र धोरणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट होते. आंतरराष्ट्रीय विश्व रचना ही लोकशाही तत्त्वावर आधारित असावी अशी नेहरूंची इच्छा होती. राष्ट्र राष्ट्रामधील सभानता आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारशाही भारताने प्रयत्न करावेत असे नेहरूंना शातत्त्वाचे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणून कायम आहे. आज बहुपक्षी विश्वचक्रंनच्या निर्मितीसाठी आणि एखाद्या विशिष्ट राष्ट्राची आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील भारताचा प्रयत्नशील आहे.

१०) परराष्ट्र धोरणाचे शीतयुद्धांतर स्वरूप :

२१व्या शतकात भारतीय परराष्ट्र धोरणाची तीन मुख्य उद्दिष्टे दिसून येतात.

- भारताच्या आर्थिक सामर्थ्याचा विकास करणे भारताच्या आर्थिक आणि व्यापारी हितसंबंधांच्या आरक्षणासाठी परराष्ट्र धोरण आणि राजनशाचा साधन म्हणून वापर करणे.
- भारताच्या अंतर्गत आणि बाह्य सुरक्षेला आव्हान देणाऱ्या घटकांचा सामना करण्यासाठी आवश्यक क्षमतांचा विकास करणे.
- आर्थिक आणि सामाजिक दृष्ट्या महत्त्वाच्या राष्ट्रांबरोबर भागीदारी विकसित करणे इतकी सन २००० साली संयुक्त राष्ट्र अटल बिहारी वाजपेयी यांनी अमेरिका रशिया फ्रान्स आणि चीन बरोबर आर्थिक आणि लष्करी संबंध दृढ करण्यासाठी एक महत्त्वाकांक्षी धोरण आखले हे धोरण P5 P या नावाने ओळखले जाते. या धोरणाचा विकास पुढे मनमोहन सिंग यांनी केलेला दिसतो. शीतयुद्धांतर काळात भारतीय परराष्ट्र धोरणाला एक नवीन दिशा मिळाली. भारताचे वाढते आर्थिक आणि लष्करी सामर्थ्य, विभागीय महासत्ता बनण्याची भारताची पुरवठाकांक्षा, जगतिक महासत्तांबरोबर संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी भारताचे वाढलेले प्रयत्न, भारताची चीन, जपान आणि इंडोनेशिया यासारख्या राष्ट्रांबरोबर अनेक क्षेत्रांमधील विशेषतः ऊर्जा आणि इंधन क्षेत्रातील स्पर्धा, चीनचे वाढते आर्थिक व लष्करी सामर्थ्य, चीनची वाढती सांख्यिक सत्ता व आक्रमकता, आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद व्हावून आर्थिक सामर्थ्य, दहशतवादाचा दक्षिणी राष्ट्रांना बदलेला धोका इत्यादी गोष्टींचा भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा परिणाम झालेला दिसतो. तो परिणाम २१ व्या शतकातील परराष्ट्र धोरणावर प्रामुख्याने झालेला दिसतो.

११) आर्थिक घाताचा आर्थिक विकास आणि परराष्ट्र धोरण :

- जेव्हा एक भारताच्या आर्थिक प्रगतीमुळे भारताची आंतरराष्ट्रीय पद सुधारले असून त्याचा परिणाम म्हणून आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची भारताची भूमिका वाढली आहे.
- भारताच्या आर्थिक विकासामुळे भारताला आंतरराष्ट्रीय राजन प्रगतीच्या अनेक संधी उपलब्ध झाले आहेत आणि यामुळे भारताला शक्य झाले आहे. उदाहरणार्थ अमेरिका.

३) भारताच्या आर्थिक उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या धोरणामुळे दक्षिण आशियात विभागीय पातळीवर एकीकरणाची आणि सहकार्याची प्रक्रिया गतिमान झाली आहे.

४) भारताच्या आर्थिक विकासामुळे विभागीय तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भारताला इतर राष्ट्रांबरोबर लोकशाही मूल्ये बहुलतावाद आणि धर्मनिरपेक्षता या आधारावर संबंध प्रस्थापित करणे शक्य झाले आहे.

असे असले तरी भारत सातत्याने दहशतवादी आणि नक्षली हल्ल्यांना बळी पडतो आहे. शेकडो निरापराध नागरिकांना आपला जीव या हल्ल्यांमध्ये गमावा लागला आहे, आज पर्यंत अंतर्गत सुरक्षेचा सामना करण्यासाठी एखादे व्यापक राष्ट्रीय सुरक्षा धोरण आखण्यात आलेली नाही. अंतर्गत सुरक्षेच्या व्यवस्थापनाविषयी सुरक्षेची निगडित विविध घटकांमध्ये समन्वय साधण्यासाठी केंद्र सरकार आणि घटक राज्यांची भूमिका निर्धारित करण्यासाठी पोलीस, गुप्तचर संघटना, लष्कर निमलष्करी दले यांची भूमिका निर्धारित करण्यासाठी आवश्यक त्या सुरक्षा धोरण गेल्या ७५ वर्षात आखण्यात आलेली नाही. भारतात राष्ट्रीय सुरक्षेची निगडित प्रश्नांकडे पक्षीय राजकारणाच्या आणि संकुचित राजकीय हितसंबंधांच्या दृष्टिकोनातून पाहिले जात असल्यामुळे या प्रश्नावर राष्ट्रीय पातळीवरून तोडगा काढण्याचे प्रयत्न अपयशी ठरत आहेत. राष्ट्रीय दहशतवाद विरोधी केंद्रात एन. टी.सी.टी. चा विविध राजकीय पक्ष आणि घटक राज्यांकडून होणारा विरोध हेच दर्शवितो. भारताला जर भविष्यात अंतर्गत आणि बाह्य सुरक्षेची निगडित प्रश्नावर मात करावयाची असेल तर परराष्ट्र आणि संरक्षण क्षेत्राची राजकीय अपेक्षा त्वरित थांबवावी लागणार आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- Joshua Goldstein. International Relations. (New York : Longman 2002)
- Vijaykumar Malhotra., International Relations.(NewDelhi: Anmol Publications, 2003)
- प्राचार्य आर. डी. गायकवाड : आधुनिक जगाचा इतिहास. श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.(History of Modern World)
- सुधाकर जोशी, आधुनिक जग, महाराष्ट्र राष्ट्र भाषा सभा, औरंगाबाद, १९७०
- शांताराम भोगले, आंतरराष्ट्रीय संबंध.
- शरद कोलारकर, आधुनिक हिंदुस्थानचा इतिहास.

16) Use of ICT application for E-learning in academic libraries and web Technology in academic libraries

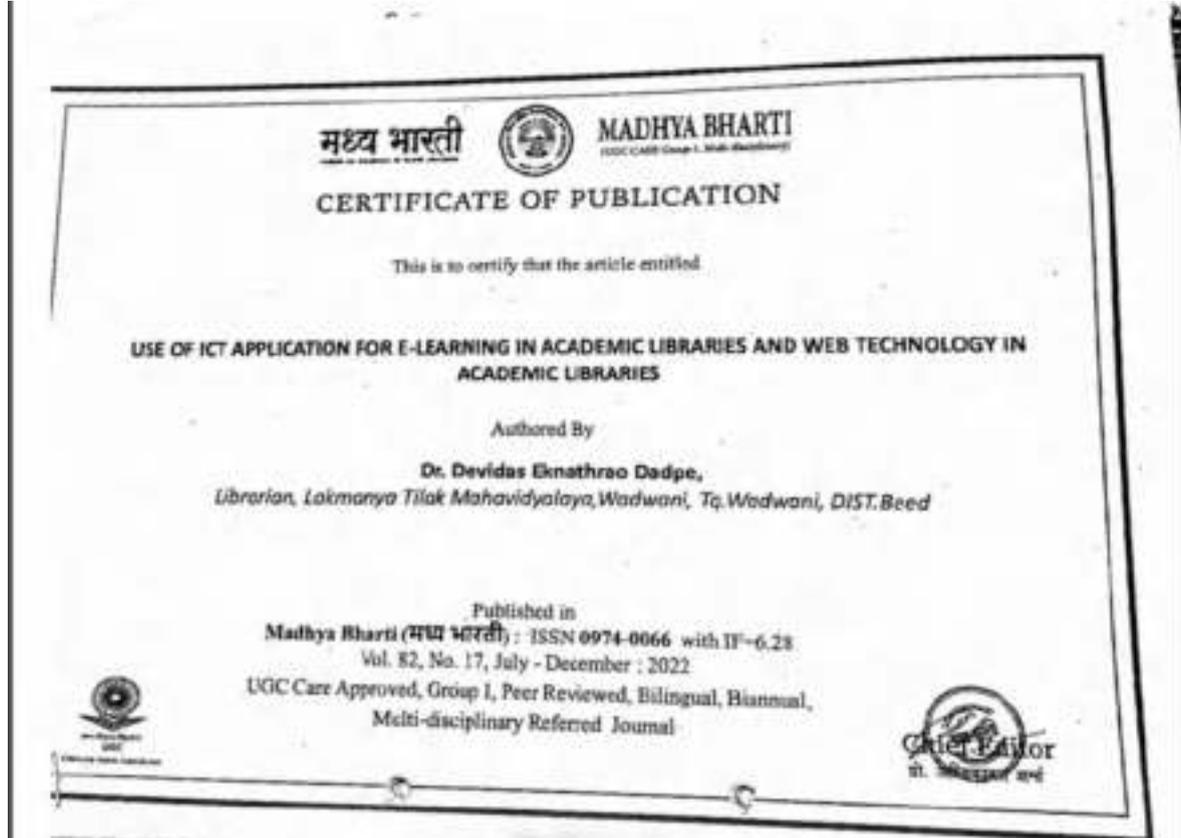
Journal Name: Madhya bharti

(P 77-85)

ISSN:0974-0066

Impact factor:6.28

Author: single

सम्पादकीय परामर्श मण्डल

- प्रो. ए.एन. शर्मा
- प्रो. आनंद प्रकाश विपारी
- प्रो. अशोक अहिरवार
- प्रो. दिवाकर सिंह राजपूत
- प्रो. डी.के. नेमा
- प्रो. नागेश दुबे
- प्रो. अनुपमा कौशिक
- डॉ. प्रकाश जोशी

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की द्विभाषी शोध-पत्रिका

अंक-81, जुलाई-दिसम्बर 2021

ISSN 0974-0066 (पूर्व-सर्माहित अर्द्धवार्षिक शोध-पत्रिका)

डॉक्टर हरीसिंह गौर विश्वविद्यालय, सागर (म.प्र.)

UGC Care List, Group-C (Multi disciplinary), Sl.no.-15

प्रकाशित रचनाओं के अधिकार से डॉक्टर हरीसिंह गौर विश्वविद्यालय, सागर या सम्पादकों की सहमति अनिवार्य नहीं है, तथा यहाँ प्रकाशित आलेखों 'प्लेजियरिज्म' (Plagiarism) सम्बन्धी श्रुतिता को जिम्मेदारी लेखकों की है।

सम्पादकीय पत्र व्यवहार :

मध्य भारती

डॉक्टर हरीसिंह गौर विश्वविद्यालय

सागर - 470003 (म.प्र.)

Submit article / enquiry : editor.madhyabharti@gmail.com

दूरभाष : (07582) 297133

ई-मेल : madhyabharti.2016@gmail.com

आवरण : डॉ. उदित कुमार मेहें

मुद्रण :

अमन प्रकाशन

कटरा नपक मंडी, सागर (म.प्र.)

सदस्यता शुल्क

डॉ. अंकुश आनंद

व्यक्तिगत रु. 1500/- ट. 2000/-

संस्थागत रु. 2000/- ट. 4000/-

USE OF ICT APPLICATION FOR E-LEARNING IN ACADEMIC LIBRARIES
AND WEB TECHNOLOGY IN ACADEMIC LIBRARIES.

Dr. Devidas Eknathrao Dadpe, Librarian, Lokmanya Tikai Maharashtra Veterinary, Wadgaon, Tq. Wadgaon,
DIST. Beed : ddadpe19@gmail.com

ABSTRACT

The primary motivation behind the review is to survey Application of Information and Communication Technology (ICT) in scholarly libraries. The use of ICT has given more viable and effective assistance conveyance in the library. The utilization of ICT offices is a significant device in the scholastic libraries as it upholds asset dividing between scholarly libraries, increment successful and proficient help conveyance, saves time, give promoting chance of its administrations, give rapid and simple admittance to data and to give more cutting-edge data to clients. ICT offices in the scholarly libraries are intended to pursue the completion of the organization points and goals. The article talked about the accompanying regions: to distinguish the Information and Communication Technologies (ICT) offices accessible in scholarly Libraries; to research regions ICT can be applied to in scholastic libraries; to analyze the provokes of ICT application to library benefits and propose methodologies for further developing ICT application to library administrations.

Public libraries assume a vital part in supporting training and education. They offer various types of assistance, exercises, assortments and assets for instruction and recreation. Bibliotheca Alexandrina is a global famous public library that offers various types of assistance for various clients around the world. E-learning is a rising and promising strategy for instructing and learning various subjects like the science, innovation, designing and math. The e-learning schooling system is very clever in Africa and the Middle East; subsequently, this paper presents the entire idea to the peruser. Moreover, it shows number of e-courses handling various areas given by various instructive organizations, public and public libraries around the world. ICTs empower libraries to find, store, recover and disperse data. ICT devices, for example, CD-ROM, email are utilized in libraries for spread of data. Moreover, digitization of data assets which includes changing print assets over completely to electronic structure is additionally done, utilizing ICT. Data and Communication Technology (ICT) has carried remarkable changes and change to scholastic library and data administrations, regular LIS, for example, OPAC, client administrations, reference administration, bibliographic administrations, current mindfulness administrations, record conveyance, interlibrary advance, general media . ICT based assets are presently considered as being vital to a wide range of libraries and they are diminishing an enormous portion of library financial plans. They are utilized in overflow. These assets have tackled the issue of mom. Scholastic libraries assume huge part in supporting exploration in all subjects.

Keywords: Academic Libraries, E-Learning, ICTs, Advanced Library, e-Learning Library Services, Facilities, Application, Information and Communication Technology (ICT) and Academic Libraries.

INTRODUCTION

With the continuous improvement of ICTs based learning advances, the customary approaches to educating is change in e-learning mode. E-learning is another idea of virtual learning, virtual learning room, and webbased training prompting foundation of virtual University with a perspective on broaden instructive open doors for all, anyplace and whenever. Today all the data is accessible inelectronically/advanced design. School system is dealt with issues like prepared and experienced instructors, absence of framework and need of value training. E-learning could take care of the issues. The future instruction is completely founded on e-learning.

Madhya Bharat (BME 5144)
ISSN: 0974-0066

UGC Care Group I Journal
Vol-82 No. 17 July - December 2013

Data and correspondence innovations (B.T) work with the course of distinguishing proof, assessment, printing array, handling and dispersing of data. The library and data science experts are using ICT to stay up with the issue of data blast. Innovation gives a device to the conveyance of library administration. Innovation additionally shapes and control points how administration can be executed. The viable library building upholds changing assistance design, changing methods of administration conveyance, and changing mechanical applications. E-learning is useful implies a learning procedure in which client might utilize various innovations, web, PC, innovation, and media and it could be supplementing the regular school system at its degree. E-learning gives new aspects to advanced education and as well as different areas of training. This paper features the fundamental idea of e-learning, its benefits, instances, apparatuses for e-learning and furthermore further talk about the cooperation of scholarly libraries in the e-learning.

DEFINITIONS OF E-LEARNING

Derek Stockley (2000) characterizes the conveyance of an e-picking up, preparing or instruction program by electronic means

E-learning includes the utilization of a PC or electronic gadget (i.e. a cell phone) here and there to provide preparing, instructive or learning material. Greg Kersley (1997) characterizes Online Education (e-learning) as follows: "Online Education (e-learning) permits the investigation of advanced education flows through the electronic vehicle of web. Course materials including reference papers, concentrate on materials and contact with mentors and individual understudies are all accessed through the utilization of PCs and broadcast communications". New Zealand's Minister of Education characterizes e-advancing as, "Discovering that is empowered or supported by the utilization of computerized apparatuses and content. It regularly includes some type of interactivity, which might incorporate web-based collaboration between the student and their instructor or friends. E-learning valuable open doors are mostly accessed through the web, however different advances as CD-ROM are likewise utilized. E-learning is depicted by European Commission as "the utilization of new media innovations and the web to work on the nature of advancing by working with assistance to assets and administrations also increase trades and cooperation". Kaplan-Leiserson considered e-learning "a wide arrangement of use and cycles, for example, web-based learning, PC based learning, virtual study halls and computerized cooperation. It incorporates the conveyance of content by means of web, intranet/extranet sound and tape, satellite transmission, interactiveTV's and CD-ROM". A far reaching definition from Department of Education, Training and Employment is follows: "Online schooling courses (e-learning courses) are directed through the web, permitting you to get and submit coursework and collaborate with members and your teacher by means of your PC and modem. The dominantly nonconcurrent nature of the illustrations, exercises and communication strategies permits you to take part in course on occasion and places advantageous to you". E-learning can be involved by students in conventional, up close and personal instructive settings or a distance as they connect from home, work environments, web bistros or libraries. The educator's job incorporates the standard aspects advancement of educational program, learning objectives and learning assets" and assistance of learning processes. E-learning is web empowered learning. E-learning gives quicker learning at diminished costs, expanded admittance to learning and clear responsibility for all members in the growing experience.

CHARACTERISTICS OF E-LEARNING

E-learning has numerous qualities, a portion of these are: • Any time learning office: 24x7 learning framework; • Anywhere learning: E-gaining permits gaining movement from one or the other office or home or any spots. It gives remote across office; • Remote Learner/Teacher: in the e-gaining climate instructor and student can be away from one another yet accomplishing the shared objective of training

Madhva Bharti (मधवा भारती)
ISSN: 0974-0066

UGC Care Group I Journal
Vol-82 No. 17 July - December 2022

by the method for ICT applications. • **Learner Centered:** It is a lot of word on the student's own decision, the student pick his/her learning schedule. • **Lifelong Learning:** The student will have the adaptability to learn and complete the program at their own paces. • **Multimedia Nature:** The course contents are accessible in electronic arrangement, for example, it very well may be text, sound or video structure.

Advantages & Disadvantages of Virtual Libraries

- > Quick admittance to assets. ...
- > Data refreshed right away. ...
- > No actual limits. ...
- > Support different learning styles. ...
- > Open for the handicapped. ...
- > Present understudy work. ...
- > Data recovery. ...
- > Showing apparatus for data proficiency

Objectives The major objectives of the present study are:

- (a) To know the mindfulness on e-learning among LIS experts.
- (b) To comprehend the LIS experts demeanor towards e-learning.
- (c) To know the ideal technique for finding out about the utilization of e-learning materials
- (d) To recognize the issues looked in the compelling usage of e-learning application

CHALLENGES OF MANAGING ICT

The difficulties connect with obtaining of ICTs, safeguarding of electronic data assets, support and security issues, preparing of clients, and general absence of mindfulness and responsibility among library partners. Once more, e-learning incorporates both the obtaining as well as utilization of information dispersed and worked with by electronic means. "E-Learning is Internet-empowered learning. It-Learning gives quicker learning at decreased costs, expanded admittance to learning, and clear responsibility for all members in the growing experience. In the present fast-paced culture, associations that carry out e-Learning give their work force the capacity to transform change into a benefit.

Benefits of Digital Libraries

Advanced libraries are gotten to through the web from anyplace whenever. Accessibility of full-text reports empowers digital libraries to help progressed search, better presentation elements, and importance positioning. Gives concurrent access solicitations to the same electronic archive. Gives admittance to content in various formats including activity, illustrations, sound and video. Through fitting metadata and information trade conventions, advanced libraries can undoubtedly impart data to comparative computerized libraries and give improved admittance to clients. Computerized libraries work with protection of reports.

ACADEMIC LIBRARIES AND E-LEARNING

Scholarly libraries are viewed as the operational hubs of any scholastic establishment which backing educating, research and other scholarly projects. Scholarly libraries will assume a significant part in development and progress of any school system. It gives the any data to their client and fulfill their prerequisite related their subject, intrigued region, picking up, educating and research. E-learning is give incredible open doors to libraries, to involved the library assets and administrations on the side of learning, exploration and effort. E-learning is the change all the customary approach to showing techniques, it is offering virtual classrooms to a without geographical limits and nations, it is reforming change in the schooling system; it is likewise zeroing in on individual as opposed to a gathering. We can say that it is

Madhya Bharati (H.M.V.)
ISSN: 0974-0666

U.P. University Journal
Vol. 82 No. 17 July - December 2012

absolutely actually consideration relating to laptops. E-learning is seen to be the information from one to many individuals or gatherings. Academic libraries have offices of advanced and e-learning. They can apply involved their ICT infrastructure on the side of e-learning and e-research by automation to electronic assets, online data sets, online inventories, digital books, e-journals, e-databases, computerized libraries and electronic administrations. The scholarly libraries give their offices to academics, individually in on/off grounds. A scholarly library dealing with the administration in regards to e-learning, by its means academic libraries ought to lay out an e-learning team, which would update their academic educational plan with the assistance of employees and supporting staff. For learning from every hemisphere ought to be made alongside video gathering and task based/individual adaptable learning and educating with understudy learning at their own places. Academic libraries additionally support the e-learning with their sight and sound assets, which comprise of sound, video, CD/DVD, microfilm, microfiche and DVD's. Arising correspondence advances accordingly provide an open door to scholarly libraries to contain these audio assets. These assets will upgrade admissions to data where wherever and anytime 24*7 help to understudy, employees.

e-Teaching and e-Learning

The prefix "e" has become progressively clear on the existence of individuals in manner many could never have envisioned under decade prior. By now, the "e" is utilized with exercises like food, retailing, banking, diversion and presently training. The "e" represents electronic and it connects with the utilization of the Internet to attempt the great many exercises. As we become more acquainted with the language of the Internet we find exactly the manner it plays our day to day routine in the dot com age. We promptly perceive <http://www.....> as an Internet site and see it put on vehicles, boards, sight seeing balloons, stock and in the electronic and print media. Instructors are presently starting to hear terms like e-teaching, e-learning and e-training as these imperceptibly become piece of our normal jargon. Scholarly libraries serve the teachers, including the new age of educators who will work in an Internet climate in both ordinary and virtual hemisphere circumstances. They will find some peace with new ideas of working in floating and spatial settings. Teachers work together, learn and find new learning networks and investigate new content assets in their connection with data, materials and thoughts with their understudies and associates. The e-training includes e-instructing and e-advancing alongside the different other regulatory and vital measures expected to help instructing and learning in a web-based climate. It will consolidate a neighborhood, provincial, public and worldwide vision of schooling. An Academic Library should have a compelling e-learning system should be a decent mix of the innovation and the substance it conveys. It should likewise zero in on basic achievement factors that incorporate structure a learning society, marshaling genuine authority support, conveying a sustaining plan of action, and supporting the change all through the association.

Digital Libraries Supporting E-Learning

Computerized libraries assume a critical part in helping compelling e-growing experience as it can store and oversee a lot of computerized content, for example, full-text materials, bibliographic data sets, library inventories, picture and sound files, and so on. Better organization and capacity innovation, web crawlers at reasonable expenses are different purposes behind fostering a computerized library. The benefit of advanced libraries in E-learning is that it permits students to utilize electronic assets from anyplace without knowing where it is geologically put away. To accomplish more noticeably effectiveness in the quickly evolving climate, libraries are progressively searching for new ideal models to convey administrations to clients on their work areas. Libraries are planning their web-based interfaces and helping their students in looking and recovering data. It offers administrations, however upgrades insightful correspondence and examination among the supporters of the library. The substance the based framework gives a stage to overseeing dispersed web-based data assets, which is developing at an exceptional rate. Many open source content administration framework is accessible, and to give library administrations on a solitary stage, the

Space Applications Center's (SAC) library planned its entryway utilizing Drupal: A Content Management System (CMS). The gateway gives data about library exercises, capabilities, assets, and administrations as displayed in fig. 2, and unites its assets and administrations on a solitary stage for the comfort of its clients. A CMS is a product application used to make, tweak and oversee data and give an e-learning stage to the e-students.

Academic Libraries and E-learning

Scholastic custodians by and large serve the subject academicians to give data in regards to educating, learning and examination. However not all over the place, yet e-learning has been coordinated in the educational plan of the majority of the college by various resources. From the library side it has been an extraordinary chance to coordinate the library assets and administrations on the side of learning, examination and effort. As of late a few strong advances have been taken to coordinate e-learning with the scholarly work. The majority of the advanced scholarly libraries are computerized and e-learning can really occur in a computerized climate. Scholarly libraries apply fitting correspondence advancements on the side of e-learning and e-research by giving consistent admittance to electronic assets and administrations. Electronic assets incorporate internet based lists, data sets, media, online diaries, computerized stores, electronic books, electronic documents and on the web/electronic administrations. The usage of state of the art advancements by scholastic libraries to give admittance to assets and administrations on the side of getting the hang of instructing and research has helped both nearby, parttime as well as distance students. The two understudies and speakers can attempt learning and examination without being in the library. A scholastic library, personnel and scholarly advancement division overseeing elearning may utilize proper innovations to work with learning and admittance to assets and administrations. It is very justifiable that an e-learning climate can furnish the two understudies and workforce with a manageable framework and consistent admittance to information, course happy, data assets and administrations, all from coordinated help point.

The drive which ought to be taken by The scholarly libraries ought to show a drive towards foundation of an e-learning support focus which would attempt preparing of the scholastic staff in coordinating the instructive innovation into the educational plan to give admittance to the substance. As a piece of this drives an Educational Technology unit will foster e-learning brilliant homerooms, alongside video conferencing and task instruments empowering adaptable learning and instructing with the understudies learning at their own place. The scholastic library should have a comprehensive methodology in e-learning by which different customary and computerized strategies and media are coordinated in learning and educating. As personnel and educators have started to take on e-learning systems as a piece of their showing collection, libraries assumed a key part, assisting with finding and coordinate assets to supplement projects and courses utilizing e-learning to offer help to understudies managing their tasks.

Role of Academic Librarians In e-Teaching and Learning

These days scholarly curators are a piece of e-educational experience and are effectively taking part by giving on the web and in person modules, guides, subject and class based records, as well as reference (simultaneous and email). The custodians offer classes and seminars on research systems, help understudies in deciding valuable academic assets, work with the staff in arranging and creating distance training courses (specifically online courses) to coordinate ideas of data proficiency all through the educational program. Workforce need support in these exercises on the grounds that the capacity to verbalize data needs, track down fitting data assets and basically survey the aftereffects of a web-based search are critical to progress in e-learning and this passes on the personnel to zero in on course satisfied. On account of libraries what is really great for the web-based understudy is likewise valuable for the grounds based understudy. By a review it was seen that the curator working with the e-learning are laying out a positive connection between the scholastic accomplishment and utilization of open rack library books. The bookkeepers ought to assume a committed part in supporting teachers and heads to understand

the capability of e-learning through the arrangement of administration models used in libraries. Countries some place have found to foster online modules to help course incorporated guidance meeting, organize understudies to effectively follow the administrations' show involving their own subjects for class work. Understudies get quick criticisms on search techniques during the meeting and can return interest by investigate their abilities for resulting tasks. Reference staff utilize the material to direct understudies in utilizing data assets well defined for their tasks at the reference work area. This mixed way to deal with data education offers understudies and educators with a capacity to address different learning styles and cognitive dynamic interest along the shore to a day in and day out access that might cultivate repeated understudy contact with the bookkeepers.

Numerous bookkeepers uniquely college custodians are working with online course designers as well as educators in conventional courses to give online aides and help in library research, these incorporate modules that acquaint understudies with explicit assets as well as in basic assessment of assets, explicit about postulation readiness and so forth. Likewise with up close and personal library association, these modules are exceptionally successful when incorporated into course and examination material given by the teacher.

E-LEARNING INITIATIVES IN INDIA

The distance-open training in India is spreading exceptionally quick. There are number of institutions offering distance training in LIS. The foundations of distance training are quick to take on the e-learning in LIS. As has been talked about before e-learning suits more to separate schooling. Understanding the significance of e-learning in distance training the India Council National Open University (ICNOU) and different state open colleges in India are as of now testing its plausibility. Indeed, even the distance training branches of conventional colleges are likewise attempting to utilize the e-learning for their distance learning programs. VidyaOnline is one of such up-coming e-learning program for the LIS schooling. It is an endeavor of Vidyasagar University, Custodians Digital Library (LDL) created by the DDCU (Documentation Training and Research Center, Bangalore) gives computerized assets to those keen on e-learning. LIS offices from the customary colleges in India won't be a long ways behind to present need-based, momentary e-learning courses. Slowly, these divisions might try and run e-learning courses, lined up with their conventional courses.

LITERATURE REVIEW

There is many accessible innovations to pick, while applying it to library. Oketunji (2001) expressed that the ICT offices accessible for library use include: PC, CDROM, teleconferencing, organization, electrocopying and web. Joining the innovation and administrations, Daniel and Matthew (2000) portrayed the new improvement as apparatuses for data conveyance in the new thousand years. Such innovations are made sense of hence; Network is a kind of data and correspondence innovation that permits the connection of discrete PCs to share their assets together. Ooi (2005) portrayed network as an approach to interfacing PCs so they can spoke with one another and share assets like printers and storage space. Ogbonna (2003) added that organizations give open doors to asset sharing, asset sharing correspondence, information and full text looking among libraries in the organization. Cochrane (1992) characterized network as an arrangement of genuinely separate PCs with media transmission joins permitting the assets of each taking an interest establishment to be shared by use another.

Challenges of ICT Application to Library Services

There is the issue of regular change in the plans of data innovation as Oketunji (2001) expressed that one of the issues libraries utilizing data innovation might be confronting is successive changes advancements. New models of data and correspondence advances are imagined every now and again, libraries that need more assets will most likely be unable to confront the opposition. Likewise Madh

Adeniran (2000) noticed that continuous changes in data advancements have not improved the situation as a portion of the gear and extras effectively become old. This suggests that the people who are specialists in a single arrangement of data and correspondence (ICT) will require persistent preparation for them to be important in the field or, in all likelihood they may as of now not be helpful. ICT application in libraries is a capital-concentrated adventure both in securing, establishment, support preparing and maintainability. Thus, not all libraries really do have assets to wander and support ICT all alone. Onyekwu (2004) called attention to that underlying interest in framework study, plan execution, acquisition of equipment and programming could be pricey. He added that even after full execution of ICT, areas of additional use incorporate framework upkeep or substitution. Ankar and Walden (2001) recognize absence of monetary assets as one of the main hindrances restraining libraries from completely exploiting ICT. In another aspect, Bourgooin (2002) sees accessible monetary assets as one of the determinants of ICT execution.

Problem of Infrastructural Facilities-

one more issue related with the execution of ICT in libraries is the issue of poor infrastructural offices in greater part of our scholarly libraries contrasted with what gets in modern financial matters and, surprisingly, in numerous Asian as well as Latin American nations. Gbaje (2007) keeps up with that transfer speed network and their suppliers are conveyed utilizing costly innovation like VSAT and radio. These associations are extremely sluggish and flighty to help the transferring and downloading of electronic assets. Then again, Steinmuller (2001) in report of his experience of ICT in emerging nations forewarned that its ease of use among library activities is just conceivable where important offices are accessible. The issues of old library staff who have become so used to the manual strategies attempt to oppose the presentation of the new advancements. Ifidon (1999) likewise expressed that the capability of library staff protection from the presentation of PC advancements is on the high side, he further added that the possibilities of clients' opposition and inability to take on the utilization of on-line data have not reached a conclusion. Womboh and Abba (2008), express that is exceptionally off-base origination and conviction, relevantly, library staff needs to fight for themselves if they have any desire to join the ICT train. Any other way, the train of the ICT will abandon them, and clearly it will put them out of their positions. Aina (2004), while conceding the significant expense of ICT preparing is tremendous and just couple of bosses could stand to send staff on preparing consistently, there ought to be the chance of improving, one's vocation from ones work place.

ICT application in academic libraries

Techniques for improving the use of ICT offices in the libraries, it was seen from writing that great number of them tended to arrangement of ICT. The discoveries concurred with Ngurukwem (2006), that satisfactory arrangement of ICT offices in the libraries will prompt greatest utilization of the library activities to improve successful library administration. Likewise sufficient ICT offices are made conceivable through satisfactory subsidizing of the library. That is, assuming libraries are satisfactorily supported, sufficient use of ICT offices will be applied to library administrations. Aside from awards from the public authority, different wellsprings of creating cash ought to be sort by the library to resolve the issue of subsidizing. Akintunde (2006), recommends that Nigeria scholarly libraries should look for elective subsidizing assuming critical headway will be made in conveying ICTs. Procedure to enhance infrastructural offices in the library is in accordance with Okore (2005) that framework advancement will assist with obliging numerous clients which would assist with working on the issue of allotting not many hours to each library clients. The discoveries is in accordance with Akintola (2003) and Akintunde (2003), that it is via preparing and holding of administrators in ICT abilities securing and application that upgrade their ICT capability. Ukachi (2008) is likewise on the side of this observing that there is need for preparing and retraining of library staff on ICT.

CONCLUSION

E-learning is giving new component of schooling and influencing influencing training in various ways. E-learning teaches the clients and offices advantage to data in future. The scholastic library should convert to the e-learning instructive focus and furthermore assume an imperative part in e-learning schooling. Maintainable e-learning development and advancement is dependent on the capacities of e-instructors to see the commitment presented by the internet based open doors and to figure out the climate of the new climate. A system that helps e-instructors to characterize the scene will offer them backing and support as they push ahead. Nothing replaces great preparation in the production of e-training drives. A scholastic definitely should attempt an appraisal of the learning and automatic results it desires to accomplish through e-schooling (Palloff and Pratt, 2000). Remotely e-instructors for this interaction will guarantee that the pedagogical, staff improvement and monetary worries are seen with due thought. It will integrate a neighborhood, local, public and global perspective on schooling. With the rise of further developed data advancements, libraries have additionally been early adopters of new data frameworks and administrations and have institutional passages for computerized information assets like internet based diaries and exceptional media assessments. As anyone might expect since personnel and educators have started to adjust e-learning procedures as a piece of their showing collection libraries are assuming a vital part via assisting with finding and sent out assets to supplement projects and courses utilizing e-learning and to offer help as understudies manage their tasks.

The world situation of LIS training is evolving quick. The change is authorized by many powers like innovation, segment highlights, financial characters, and so forth. The LIS schooling is mastering these progressions by rolling out proper improvements in its instructing learning procedures. Reception of e-learning in LIS is vigorous mark of this reaction. The Indian LIS schooling as well, is gradually yet consistently gaining ground toward this path. Accessibility of appropriate and satisfactory foundation will add force to LIS e-learning in India. The use of ICT to library tasks has progressed significantly in a brief time frame. The improvement of ICT has changed the method of data stockpiling and recovery as well as dispersal of data to library clients. This study has likewise had the option to recognize a few reasons for applying ICT offices in the academic libraries by library staff. It was seen that the libraries under study applied ICT to a library administration positively, while certain areas of library benefits possibly they are not as expected applied or are not utilized by any stretch of the imagination. Notwithstanding, this exploration work has additionally have the option to recognize the difficulties confronting the execution of ICT in academic libraries going from deficient subsidizing.

REFERENCES

1. Abd Rahim, B. & Shamsiah, M. (2008). Teaching Using Information Communication Technology: Do trainee teachers have the confidence? *International Journal of Education and Development using ICT*.
2. Aghatogut, A. O. (2012). Investigating Nigerian primary school teachers' preparedness to adopt personal response system in ESL classroom. *International Electronic Journal of Elementary Education*.
3. Albrint, A. (2006). Teachers' attitudes toward information and communication technologies: The case of Syrian EFL teachers. *Computers & Education*.
4. Arneseth, H.C., & Hultevik, O.E. (2010). Challenges in aligning pedagogical practices and pupils' competencies with the Information Society's demands: The case of Norway. In S. Muekerj & P. Tripodi (Eds.), *Cases on technological adaptability and transnational learning: Issues and challenges*.
5. Buyraklar, S. (2001/2002). A meta-analysis of the effectiveness of computer-aided instruction in science education. *Journal of Research on Computing in Education*.
6. Becta. (2001). *Impact72: Emerging Findings from the Evolution of the Impact of Information and Communications Technologies on Pupil Attainment*. London.

Madhya Bharti (मध्य भारती)
ISSN: 0974-0066

UGC Care Group I Journal
Vol-82 No. 17 July – December: 2022

7. Blackmore, J., Hardcastle, L., Bamblett, E. and Owens, J. (2003). Effective use of Information and Communication Technology (ICT) to Enhance Learning for Disadvantaged School Students: Deakin Centre for Education and Change; Institute of Disability Studies, Deakin University and Institute of Koorie Education, Deakin University
8. Chandra, S. and Patkar, V. (2007). ICTS: A catalyst for enriching the learning process and library services in India', *The International Information and Library Rev.*
9. Cholin, V. S. (2005). 'Study of the application of information technology for effective access to resources in Indian university libraries', *The International Information and Library Rev.*
10. Coates, D., Humphreys, B.R. (2004). —'No Significant Distance' between Face-to-face and Online Instruction: Evidence from Principles of Economics', *Econ. Educ. Rev.*

Abd Rahim, B. & Shamsiah, M. (2008). Teaching Using Information Communication Technology: Do trainee teachers have the confidence? *International Journal of Education and Development using ICT*, 4(1), 1-8.

Aghatogun, A. O. (2012). Investigating Nigerian primary school teachers' preparedness to adopt personal response system in ESL classroom. *International Electronic Journal of Elementary Education*, 4(2), 377- 394.

Albirini, A. (2006). Teachers' attitudes toward information and communication technologies: The case of Syrian EFL teachers. *Computers & Education*, 47(4), 373-398.

190 Ghavifekr & Athirah Amseth, H.C., & Hatlevik, O.E. (2010). Challenges in aligning pedagogical practices and pupils' competencies with the Information Society's demands: The case of Norway. In S. Mukerji & P. Tripathi (Eds.), *Cases on technological adaptability and transnational learning: Issues and challenges*. Hershey: IGI global

Bayraktar, S. (2001/2002). A meta-analysis of the effectiveness of computer-assisted instruction in science education. *Journal of Research on Computing in Education*, 34 (2), 173.

Becta. (2001). *ImpaCT2: Emerging Findings from the Evaluation of the Impact of Information and Communications Technologies on Pupil Attainment*. London: DFES.

Blackmore, J., Hardcastle, L., Bamblett, E. and Owens, J. (2003). *Effective use of Information and Communication Technology (ICT) to Enhance Learning for Disadvantaged School Students*; Deakin Centre for Education and Change; Institute of Disability Studies, Deakin University and Institute of Koorie Education, Deakin University.

Chandra, S. and Patkar, V. (2007). ICTS: A catalyst for enriching the learning process and library services in India', *The International Information and Library Rev.* 39(1): 1-11.

Cholin, V. S. (2005). 'Study of the application of information technology for effective access to resources in Indian university libraries', *The International Information and Library Rev.* 37(3):189-197.

Coates, D., Humphreys, B.R. (2004). —'No Significant Distance' between Face-to-face and Online Instruction: Evidence from Principles of Economics', *Econ. Educ. Rev.* 23(6): 533-546.

Collins, A. (1996) —'Design issues for learning environments', In S. Vosniadou (Ed.), *International perspectives on the design of technology-supported learning environments*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum. pp.347-361.